

ते ऽब्रुवन् । अन्न मस्मै सुम्भराम तेनैनं शमया
 मेति तस्मा ऽएतदन्नं सुम्भरञ्छान्तदेवत्वं तेनै-
 मशमयंस्तद्यदेतं देव मेतेनाशमयंस्तस्माच्छान्तदेवत्यं
 शान्तदेवत्यं ह वै तच्छतसद्रिय मित्वाचघते
 परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नय मेतद-
 मृतं रूपं मुत्तमं दधाति स एषो ऽव दीप्यमान
 स्तिष्ठत्यन्न मिच्छमानस्तस्मा ऽएतदन्नं सुम्भरति शान्त-
 देवत्वं तेनैनं शमयति ॥ २ ॥

जर्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष एतद्यञ्चीयते स
 एष सुर्वस्मा ऽभुत्राय जायत ऽउभयमेतदन्नं यञ्ज-
 र्तिला यच्च याम्यं यच्चारण्यं यदह तिलास्तेन याम्यं
 यदृक्छे पच्यन्ते तेनारण्यं सुभयेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति
 याम्येण चारण्येन च ॥ ३ ॥

अर्कपर्येण जुहोति । अन्न मर्की ऽन्नैनैवैन मेतत्
 प्रीणाति ॥ ४ ॥

परिश्रित्सु जुहोति । अन्नय एते यत्परिश्रित
 स्तयो हास्येता अग्निमुख्येवाहुतयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥

यद्देवैस्तच्छतरुद्रियं जुहोति । प्रजापतेर्विस-
 स्ताद्देवता उदक्रामंस्तमेक एव देवो नाजहान्मन्युरेव
 सो ऽस्मिन्नन्तर्विततो ऽतिष्ठत् सो ऽरोदीत्तस्य थान्य-
 श्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन् मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्स एव
 शतशीर्षा रुद्रः समभवत् सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या
 अन्या विप्रुषो ऽपतंस्ता असंख्याता सहस्राशीमा-
 ल्लोकाननुप्राविशंस्तद्यद्दृदितात्समभवंस्तस्माद्गुद्राः सो
 ऽयं शतशीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा
 प्रतिहितायी भीषयमाणो ऽतिष्ठद्ग्न मिच्छमानस्तस्मा-
 द्देवा अबिभयुः ॥ ६ ॥

ते प्रजापति मब्रुवन् । अस्माद्दे विभीमो यद्दे
 नोऽयं न हि ऽस्यादिति सो ऽववीद्ग्न मस्मै सम्भरत
 तेनैन् ऽ शमयतेति तस्मा ऽएतद्ग्नं समभरञ्छतरु-
 द्रियं तेनैन मशमयंस्तद्यदेतुं शतशीर्षाणं रुद्र
 मेतेनाशमयं तस्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं शतशीर्ष-
 रुद्रशमनीयं ह वै तच्छतरुद्रिय मित्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवास्तथैवास्मा ऽअयं मेतद्ग्नं सम्भ-
 रति शतरुद्रियं तेनैन् ऽ शमयति ॥ ७ ॥

गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत् वै सा देवता
 विस्रस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवत्स्वेनैवैन मेतद्-
 भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥

अर्कपर्येन जुहोति । एतस्य वै देवस्थाशयादर्कः
 समभवत्स्वेनैवैन मेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥

परिश्रित्य जुहोति । लोमानि वै परिश्रितो
 न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनल्युत्तरार्होऽग्ने-
 रुद्दृ तिष्ठन् जुहोत्येतस्याए ह दिश्येतस्य देवस्य
 गृहाः स्वाया मेवैन मेतद्दिशि प्रीणाति स्वायां दिश्यव
 यजते ॥ १० ॥

स वै जानुदध्ने प्रथमए स्वाहाकरोति । अधु-
 ब्रुव वै तद्यज्जानुदध्न मधु-ब्रुव तद्यद्यं लोकस्तद्य
 ऽइमं लोकए रुद्राः प्राविशंस्तां सतृ प्रीणाति ॥ ११ ॥

अथ नाभिदध्ने * । मध्यमिव वै तद्यज्जनाभिदध्नं
 मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्ये ऽन्तरिक्षलोकए रुद्राः प्रा-
 विशंस्तां सतृ प्रीणाति ॥ १२ ॥

अथ मुखदघ्न । उ॒परि॒व वै तद्यन्मुखदघ्न॑ सु॒परि॒व
तद्यदसौ॑ लो॒कस्तद्येऽमुं॑ लो॒कं रु॒द्राः प्रा॒विशं॑स्तां॒ स्तत्
प्री॒णाति॑ स्वाहाकारेणा॒न्नं वै स्वाहा॑कारो॒ ऽन्नेनै॒वैना॒
नेतत्॑ प्रीणाति ॥ १३ ॥

नमस्ते रु॒द्र म॒न्यव॑ ऽइति । य ए॒वास्मि॒नसो॑
ऽन्तु॒र्मन्यु॒र्व्विततो॑ ऽतिष्ठत्स॒म्ना ऽए॒तन्न॑म॒स्करो॒त्युतो॑ त
ऽइ॒षवे॑ न॒मो वा॒हुभ्या॑ सु॒त ते न॒म इती॒ष्टा च हि
वा॒हुभ्यां॑ च भी॒षध॑माणो॒ ऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥

सु ए॒ष च॒न्नं दे॒वः * । यः सु श॒त॒शीर्षा॑ स॒मभ॒व॒
दि॒श इ॒म ऽइ॒तरे॑ ये वि॒प्रुङ्भ्यः॑ स॒मभ॒वंस्त॒स्मा ऽए॒
तस्मै॑ च॒न्नाये॒ता वि॒श ए॒तं पु॒रस्ता॑दु॒द्धार॑ मु॒द॒हर॑न्थ
ए॒ष प्रथ॑मो॒ ऽनु॒वाक॑स्तेनै॒न म॒प्रीणं॑स्तथै॒वास्मा॑ ऽअथ॒ मेतं॑
पु॒रस्ता॑दु॒द्धार॑ मु॒दर॑ति तेनै॒नं प्री॒णाति॑ त॒स्मादे॒ष
ए॒कदे॒वत्यो॑ भवति रौ॒द्र ए॒त॒ऽऽद्ये॒तेन॑ प्रीणाति ॥
॥ १५ ॥

चतुर्दशै॒तानि॑ य॒जूषि॑ भवन्ति । व॒योद॑श
मा॒साः सं॒वत्सरः॑ प्रजा॒पति॑श्चतुर्दशः प्रजा॒पति॑रग्नि॒-

यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुशेन प्री-
णाति नमो नम इति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैन
मेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्माद् इ नायन्नियं
ब्रूयान्नमस्त इति यथा हैनं ब्रूयाद्यन्नस्त इति
तादृक्तत् * ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति । नमो ऽमुष्मै चेति
तद्यथा वै ब्रूयादसौ† त्वं च न एष च मा हि ऽसिष्ट
मित्येव मेतदाह नतराप् हि विदित आमन्वितो
हिनस्ति ॥ १७ ॥

नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्ये दिशां च पतये
नम इत्येष एव हिरण्यवाहः सेनानीरिषु दिशां
पतिस्तद्यत् किञ्चानैकदेवत्य मेतमेव तेन प्रीणाति
क्षत्रमेव तुद्दिश्यपिभागं करोति तस्माद्यद्दिगस्तस्मिन्
जितियो ऽपिभागोऽथ या असंख्याता सहस्राणीमाँ-
ल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता याभ्य एतज्जुहोति‡ ॥
॥ १८ ॥

* 'तादृक्तत्'—इति ग, घ ।

† 'ब्रूयादसौ'—इति च इदं वा० वेदरमहोदयेन ।

‡ 'जुहोति'—इति ग, घ ।

अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्यिते
 द्रा अनुप्रविशिर्यत्र-यत्रैते तदेवैनानेतत् प्रीणा-
 यथो ऽएवञ्च हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै
 वेधामनु मनुष्यास्तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जा-
 तानि यथाजातमेवैनानेतत् प्रीणाति ॥ १६ ॥

तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा अन्ये * । अन्य-
 रतो नमस्कारा अन्ये ते ह ते घोरतरा अशान्तरा
 ऽउभयतो नमस्कारा उभयत एवैनानेतद्यज्ञेन नम-
 स्कारेण श्रमयति ॥ २० ॥

स वा ऽअशीत्यां च स्वाहाकरोति । प्रथमे
 धानुवाके ऽयाशीत्या मयाशीत्यां च यानि चोर्ध्वानि
 प्रजुष्यावतानेभ्यो ऽत्र मशीतयो ऽग्नेनैवैनानेतत् प्री-
 णाति ॥ २१ ॥

अथेतानि यजूषि जपति । नमो वः किरि-
 केभ्य इत्येतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम यथा प्रियो
 वा पुत्री हृदयं वा तस्माद्यवैतस्माद्देवाच्छुद्धेत तदेता-

भिव्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं धाम
गच्छति तयो हैन मेयु देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥

नमो-वः किरिकेभ्य इति । एते हीदए सर्व्वं
कुर्व्वन्ति देवानाए हृदयेभ्य इत्यग्निर्व्वायुरादित्य
एतानि ह तानि देवानाए हृदयानि नमो विचि-
न्वत्केभ्य इत्येते हीदए सर्व्वं विचिन्वन्ति नमो
विचिणत्केभ्य इत्येते वै तं विचिणन्ति यं विचि-
चीषन्ति नम आनिर्हतेभ्य इत्येते क्षेम्यो लोकेभ्यो
ऽनिर्हताः ॥ २३ ॥

अयोत्तराणि जपति । द्रापे ऽपन्धसस्पत ऽइ-
त्येष वै द्रापिरेष वै तं द्रापयति यं द्विद्रापयिषत्य-
न्धसस्पत ऽइति सीमस्य पत ऽइत्येतहरिद्रनौल-
लोहितेति नामानि चाख्यैतानि रूपाणि च नाम-
याह मेवैन मेतत् प्रीणात्यासां प्रजाना मेधां पशूनां
स्मा मेर्मा रोद्गी च नः किञ्चनाम भद्रिति यथैव
यजुस्तथा वसुः ॥ २४ ॥

स एष क्षत्रं देवः * । तस्मा ऽएतस्मै क्षत्रायैता

विशो ऽमुं पुरस्तादुद्धार मुद्हरन्व्यो ऽसौ प्रथमो ऽनुवाको
 ऽथास्मा ऽएत मुपरिष्ठादुद्धार मुद्हरंस्तेनैन मप्रीणंस्तथै-
 वास्मा ऽअय मेत मुपरिष्ठादुद्धार मुद्हरति तेनैनं
 प्रीणाति तस्माद्दृष्येष एकदेवत्यो भवति रौद्र एवै-
 तत् छेवैतेन प्रीणाति * ॥ २५ ॥

सप्तैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्तचितिकी-
 ऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सुरो ऽग्निर्यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतद्द्वेन प्रीणाति
 तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्त्तवस्रय इमे लोका असवादित्य एकविंश
 एता मभिसम्पदन् ॥ २६ ॥

अथावतानान् जुहोति । एतद्वा ऽएनान् देवा
 एतेनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्वनूष्यवातन्वंस्तथै-
 वैनानय मेतदेतनान्नेन प्रीत्वाथैषा मेतैरवतानैर्द्वनूष्य-
 ष्यवतनोति न ह्यवततेन धनुषा कं चन हिनस्ति ॥
 ॥ २७ ॥

तद्वै सहस्रयोजन ऽवृत्ति । एतद् परमं दूरं
यत् सहस्रयोजनं तद्यदेव परमं दूरं तदेवैषा मेत-
द्वनूष्यवतनोति * ॥ २८ ॥

यद्देवाः सहस्रयोजन ऽवृत्ति । अथ मन्त्रिः
सहस्रयोजनं न श्रेतस्मादिति नेत्यन्यत् पर मन्त्रि
तद्वदन्तौ जुहोति तदेवैषा सहस्रयोजने धनू-
ष्यवतनोति † ॥ २९ ॥

असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्षव
ऽवृत्ति यत्र-यत्र ते तदेवैषा मेतद्वनूष्यवतनोति ‡ ॥
॥ ३० ॥

दुग्धैतानवतानान् जुहोति । दृशाचरा ब्विरा-
द्विराडभिर्दृश दिशो दिशोऽभिर्दृश प्राणाः प्राणा
अभिर्यावानभिर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा मेतद्वनू-
ष्यवतनोति § ॥ ३१ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति । एतद्वा ऽएतदिमां-
शोकानित ऊर्ही रोहति स स पुराडिव रोह इय

सु वै प्रतिष्ठा ते देवा इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यायंस्तथै-
 वैतद्यजमान इमां प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥

यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएनामेतत् प्रीण-
 न्नन्ववैति तत एवैतदात्मान मपोद्धरते जीवात्वे तयो
 हानेनात्मना सर्वं मायुरेति ॥ ३३ ॥

यद्देव प्रत्यवरोहति । एतद्वाऽएतदेतान् रुद्रा-
 नित जह्वान् प्रीणाति तान् पुनरमुतो ऽर्वाचः ॥३४॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति । तद्येऽमुष्मिं-
 श्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वर्षमिषव
 इति वर्षष्टु ह तेषा मिषवो वर्षेण ह ते हिष्टसन्ति
 यं जिहिष्टसिषन्ति ॥ ३५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्ष ऽइति । तद्ये ऽन्त-
 रिक्षलोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषां वात
 रूपव इति वातो ह तेषा मिषवो वातेन ह ते
 हिष्टसन्ति यं जिहिष्टसिषन्ति ॥ ३६ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या मिति । तद्ये
 ऽस्मिंश्लोके रुद्रास्तेभ्य एतन्नमस्करोति येषा मन्न-

त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिष्टदग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य सावा तावतैवैनानेतद्नेन प्रीणाति स्वाहा-
 कारेणात्रं वे स्वाहाकारो ऽग्नेनैवैनानेतत् प्रीणाति
 त्रिरित् जङ्घी रोहति तत् पट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥

यद्देव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व
 जङ्घी रोहति तद्यायत् कृत्व जङ्घी रोहति तावत्
 कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥ ४१ ॥

अथ तदङ्गपर्यं चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा
 ऽग्नेनैतद्द्रौद्रं कर्म करोति तदेतद्शान्तं तदेतत्तिरः
 करोति नेदिद मशान्तं कश्चिदभितिष्ठात्तन्नेचिनस-
 दिति तस्माच्चात्वाले यद्देव चात्वाले ऽग्निरेप यच्चा-
 त्वालस्तयो हैनदेपो ऽग्निः सन्दहत्यथातः सम्पदेव *
 ॥ ४२ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सरं
 मग्निं माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत
 ऽदिति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियं

मृथ विंशदृथ पञ्चविंशत्ततो यानि षष्टिश्च व्रीषि
 च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत् संवत्-
 सरस्याहान्याप्रोत्यथ यानि विंशत्त्रिंशन् मासस्य
 राजयस्तन् मासस्य रात्रीराप्नोति तद्भयानि संवत्-
 सरस्याहोरात्र्याप्रोत्यथ यानि पञ्चविंशत्स त्रयो-
 दशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा
 द्वे शिर एव पञ्चत्रिंश मेतावान् वै संवत्सर एव सु-
 हाद्यैतच्छतरुद्रियं संवत्सर मग्निमाप्रीत्यैवपु संवत्-
 सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य उ वै शारिडले
 ऽग्नी मध्यतो यजुप्रात्य इष्टका उपधीयन्ते ऽग्नयो
 हेते पृथग् यदेता इष्टका एव सु हाद्यैते ऽग्नयः
 पृथक् शतरुद्रियेणाभिहुता भवन्ति * ॥ ४३ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतच्छतरुद्रियं महदुक्थं मा-
 प्रीति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽहुति यान्य-
 मूनि पञ्चविंशतिर्यजूष्यभितो ऽशीतीः स पञ्च-
 विंश आत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्

पञ्चपुच्छान्यथ या षशीतयः सैवाशीतीना माप्तिर-
 शीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते ऽथ यदूर्ध्वं मशीतिभ्यो
 यदेवाद्गो महत् उक्थस्योर्ध्वं मशीतिभ्य एतदस्य तदेव
 सु हास्यतुच्छतरुद्रियं महदुक्थमाप्नोत्येवं महतीकथेन
 सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाद्याना मुपक्रमे ।
 यं मत्या कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
 यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे, त महं यन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 वितीनामुपधानं हि काण्डेऽष्टम ऽवदीरितम् ।
 अथास्मिन्नवमे कर्म नञ्चितस्याभिधास्यते ॥

“तत्रादौ तावच्छतरुद्रियज्ञोमं विधत्ते ॥—

“अथात इति ‘अथ’ शब्देनात्र चित्युपधाय परिसमाप्ता-
 मन्तर्यद्योत्यज्ञोः अत इति यतः कारणात् सञ्चितः अग्निरुप

शमयनीयः अतो हेतोः शतरुद्रिय मिति कर्मनामधेयं यथा
 अग्निहोत्रं जुहोतीति । 'शतरुद्रियं जुहोति' शतरुद्रायास्त्वं
 होमं भावयेदित्यर्थः । विहितोऽयं होमो रुद्ररुपतायस्त्वाम्नेरुप
 शमनाय इत्याह । 'अथैष' इत्यादिना तेनैतत् शमय-
 नीयन्तीति अनास्मिन्नवसरे एवः 'अग्निः' साकंश्वेन संस्कृतो
 भवति । अतथासौ 'रुद्रो देवताः' यतः कारणाद्देवास्तस्मि-
 न्नैतच्चयनलक्षणेन संस्कारेण निष्पन्न 'ममृतं' अतएवोत्तमं रूपं
 'अदधुः' विस्रंसनात् प्राक् यदमृतं रूपं मस्ति तस्य विस्रं-
 सनावसरे गतत्वादेव पुनरत्र चयनसंस्कारेणादधुः । तस्या
 दीपोऽग्निः 'दीप्यमानोन्न मिच्छमानो' तिष्ठन् इच्छमान इति
 व्यत्ययेन शानच् × × × तथाभिधानात् रुद्रादेवा अनेनोपायेन
 जीऽयं हिंस्यादिति अविभयु रिति ॥ १ ॥

'ते' देवा 'अस्मै' रुद्राय 'अन्नं' सन्नराम तेनैतं शमयामिति
 परस्य मुक्ता तथैवाकार्षुः । 'शान्तदेवत्यं शान्तदेवतार्थं देवताशान्त्यर्थं
 मित्यर्थः । अतएव शमनार्थत्वात् तदन्नं शान्तदेवत्यं तन्न देवाः
 परोक्षकामत्वात् 'शतरुद्रीय' मित्यर्थः । तदन्नं साध्यत्वात् कर्मापि
 तथैव व्यपदिश्यते । तथाच पूर्वं यथैव देवा अकार्षुः तथैवासावपि
 यजमानः तेन सहंशमितवान् भवति ॥ २ ॥

प्रकृते होमे इव्यविशेषं विधाय तस्य चीभयविधानात्मकत्वात्
 चयनसंस्कारे जात रुद्रदेवतोचित रूपत्वेन प्रशंसति— "जर्त्तिली-
 जुहोमोत्यादिना * 'जर्त्तिला' आरुण्यतिलाः 'स एव' इति
 उत्पद्यमानस्य सर्वस्य सर्वभोगार्थं सुत्यन्ने न एव अग्निः 'सर्वस्मा

अन्नाय जायते' सर्वान्नभोगार्थं जायत इत्यर्थः । साधारण्येन होम-
साधनतया जुह्वाः प्राप्तावपवाद माह ॥ ३ ॥

“अर्कं पणेंति । अन्न 'अर्क' इति । अर्कस्य भोग्यं प्रपञ्चान्तः
प्रातिस्वाद्भवत्वं जुहोतीतिचोदितत्वेनाहवनीये होमि प्रसक्तावाह
परिचिस्त्विति * । परिचित इति चित्तीः परितो निक्षिप्ताः
क्षुद्रपापाणाः तेष्वयं होमः कर्त्तव्यः । तेषां चाग्नेः परितः
अयथादग्निर्तेनैता आहुतयोऽग्नि मन्त्रेण प्रदेये हुता भवन्ति ।
अथ कात्यायनः—“शतवृद्धियहोम उत्तरपक्षस्या परस्याः स्रतया
परिचित्स्वर्कपत्तेनार्ककाष्ठेन शतयनिति † ।” अर्ककाष्ठश्च दण्ड-
स्थाने कार्णोद्यम् ॥ ४, ५ ॥

अथ पुनस्तमेवहोमि शतगौर्यस्य रुद्रस्वेतरिपाश्च रुद्राणां सुत्-
पत्तिप्रकारं दर्शयन् तच्छमनार्थतत्वेन प्रशंसति— “यद्देवैतदित्या-
दिना । 'प्रजापतेः' सप्ताशात् विस्त्रंसनावसरे सर्वासु देवतासु
तिर्यग्गतास्वपि एक एव 'मन्यु' ईशस्तमपरित्यज्य तस्मिन्नेवान्तः
यिस्तृती तिष्ठन् पथात् 'स' प्रजापति विस्त्रंसनात् 'अरोदीत्' रोद-
नाश्च ततो 'थान्यश्रुणि प्रास्तन्दन्' अपतत् तान्यस्तर्षर्त्तमाने
'मन्यौ' प्रतिष्ठितान्यभूवन् ततः स 'मन्युः' शतगौर्यत्वादि गुणको
रुद्रोऽभूत् । अथ ततो ये अश्रुकथा जाता स्ते अनेके भूत्वा ‡
पृथिव्यादि लोकान् 'प्राविशत्' “ततश्च ते अनेके 'रुद्राः' जाताः,

* 'प्रमत्तात्वादपरिचित्स्विति'—इति ज ।

† का० श्रौ० सू० १८ १. १ ।

‡ 'रुद्राचनाः'—इति ज ।

रोदनाच्च तेषां मृत्युत्तेः रुद्रत्वम् । 'यः' पुनः 'शतशीर्षा रुद्रः'
शतशीर्षो रुद्रोऽभूत् 'प्रतिहितायी' स प्रतिहिताय 'अभिसुखस्यायै
प्रजायै भयायै तत्रान्न मिच्छन्नतिष्ठत् ॥ ६ ॥

तस्माद्देवा अविभीत्वा * प्रजापतिं दृष्ट्वा ततोऽन्नसम्भरणैः
शमयतेत्युपदेशं प्राप्य तथैवान् अतिष्ठत् । एतच्चाद्यं शतशीर्ष-
रुद्रशमनार्यत्वाच्छतशीर्षरुद्रशमनीयं तच्च परोक्षकामत्वाद्देवाः
शतरुद्रिय मिति व्याहरन्ति । अतो यद्यैव देवाः शतशीर्षं
शतरुद्रं शमयन्तवैदाय अपि यजमान एनं शतरुद्रियङ्गोम-
लक्षणेनोपायेन शमितवाम् भवति ॥ ७ ॥

तथैव ङीमद्रथ्यान्तरम् विधाय प्रशंसति— "गवेधुकासक्तुभि-
रिति । गवेधुका आरण्या गौधुमाः तेषां पिष्टैः शतरुद्रियं
शुश्रुयात् । 'सा' प्रजापतिरूपा 'देवता' 'यत्न' यस्मिन् ।† प्रदेयै
'विस्त्रस्ताययत' अशयदिति शैतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदशाब्दि-
करणे च रूपे, 'ततः' प्रदेशात् गवेधुका जाताः । अतस्तेर्होम-
सम्पादने स्त्रेचभागे तस्यैवार्घ्यप्रदर्शनम् । "स्त्रेन रसनेति । स्त्रकीयेन
रसेन येन भागेनैनं शीणितवान् भवति । अत्र जर्त्तिलैर्जुहोति
गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति, पृथगेव विहितत्वाद्द्रव्यविकल्पः । अत-
एवापस्तम्बेन सूचितम्,— "शतरुद्रियं शुहोति जर्त्तिलयवाग्वा
गवेधुकयवाग्वा जर्त्तिलैर्गवेधुकसक्तुभिः कुसयसर्पिषाजाक्षीरेण
शृगोक्षीरेणवेति ‡ । यत्पुनरुक्तं कार्त्वायनेन,— "जर्त्तिलमिद्यान्

* 'अविभीत्वा'—इति ख ।

† '• देवाभयस्मिन् प्रदेशे'—इति झ ।

‡ आ० शौ० सू० १७ ११. १ ।

गवेधुकासक्तुन्” * —इतीति समुच्चयेनेतच्छाखान्तरानुसारेणोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

अर्कपर्णेन लुहोत्यन्नकर्म इत्यनेनैवार्कपर्णंहीमसाधनत्वेन विहितम् । पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तीति— “अर्कपर्णेनेति । आशयो हृदयदेशः ॥ ९ ॥

अर्कपर्णवदेव परिश्रितोऽपि प्रकारान्तरेण स्तीति—

“परिश्रितुश्चोतीति । ‘लोमानि’ देहं ‘परिश्रितः’ अयन्ति परिश्रितोप्यग्निं परितः अयन्तीति लोमानि ‘लोमसु’ विपन्नास्ति लोमसु विष संसृष्टेष्वपि बाधाभावात् । अतश्च लोमात्मकेषु परिश्रितु होमाद्दुद्रोपि न किञ्चनापि बहु हिंस्रि-
स्ति । “एतस्यां ह दिश्येत्यस्येत्यादिकस्याय मर्थः— एतस्य द्वेषस्य रुद्रस्य ऋषादुत्तरस्यां दिशि भवन्ति । तस्या दिश्या न हिंस्यात्मकत्वात् । अत एतदुत्तरार्धहोमेन स्वस्या मेव (१) दिशि एनं रुद्रं प्रीणाति स्वस्या मेव तमययजते पृथक् करोति ॥ १० ॥

स वा अग्नीत्याश्च स्वाहा करोतीत्यादिना तिस्रस्वपिशीतिषु स्वाहाकारः क्रियत इत्युपरिष्ठाद्व्यते तत्र कस्मिन् प्रदेशे स्वाहाकार इति तत्राह— “स वै जानुदत्त इति । ‘जानु-
दत्ते’ जानुप्रमाण प्रदेशे सोऽध्वर्युः प्रथमं स्वाहाकरोति । तथा सति देवस्याधोदेशत्वाद्दधस्थानां पृथिवीं प्रविष्टान् रुद्रानेतेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

एवं 'नाभिददन्ने' 'मुखददन्ने' च । स्वाहाकारणान्तरिक्षगताद्यु-
लोकं गतांयरुद्रान् प्रीणितवान् भवति । लोकत्रयेषु पतिता अशु-
कणाः असङ्ख्याता रुद्राः समभवदिति प्रागुक्तम् । अथ या अन्या ८-
इत्यादिना स्वाहाकारस्य हविर्लक्षणप्रदानसाधनत्वेनाग्निस्राप्तेन
होमविधानेन एतान् रुद्राननेन प्रीणितवान् भवतीत्याह—
“स्वाहाकारेणेति ॥ १२, १३ ॥

अथ प्रथमानुवाक्यस्य प्रथमा मृषं व्यावष्टे— “नमस्त
इति । अस्मिन् प्रजापतौ स प्रागुक्तोयमेव 'मन्युर्विततोऽतिष्ठत्' ।
'तस्मा' एवैतेन नमस्करोति । यद्यप्यत्र मन्युरेव अतशीर्षा रुद्राः
समभवत् इति मन्युरेव रुद्रः समभवदिति मन्यु रेव रुद्रः
तथापि 'रुद्र'-शब्देनाथ तदाधारत्वेनाभिदात् प्रजापति इत्यति ।
'इषवे वाहुभ्यां नम' इति । तैरेव 'भौषयमाषो ऽतिष्ठत्'
इति । तेभ्य एव नमस्कारं करोति । मन्युरेव अतशीर्षी रुद्रो
भूत्वा इषुणा वाहुभ्यां सर्वेषां भयं सुत्पादयामासेति तन्निबन्धन
भयपरिहाराय तेभ्यः सर्वेभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥ १४ ॥

“स एष च ॥ मित्यादिकस्याय मर्षः— प्रजापते रोदनावसरे
'स' मन्युरूपो यो देवः † अतशीर्षी रुद्रो ऽभूत् स एव देवः सत्रं
'विप्रुङ्भ्यो' ये जाता स्त इतरे 'विशः' ततश्च एता विशः 'तस्मै
चत्रायै' य एव प्रथमोऽनुवाक एतं पुरस्तादुद्धारं भागं मकुर्वन् ।

• 'शम्वा'—इति च ।

† 'मन्युरमयोरेव'—इति च ।

न च भागिनैकं रुद्रं प्रीणितवन्तः । यथा लोके प्रजा राज्ञाभागं
 ददाय प्रीणयन्ति तद्वत् ।

अतो यजमानोऽपि तथैव तस्य प्रथमानुवाकलक्षणं भागं
 हत्वा तेनैव तर्पयति । प्रथमानुवाकस्य पुरस्तात् उच्चारः
 कुतः अत एकदेवत्वः तदेव प्रदर्शितं रौद्र इति ॥ १५ ॥

प्रथमानुवाकं पौडम मन्त्राः तत्र चतुर्दश मन्त्रानवयुत्य
 स्तौति— “चतुर्दशैतानोति । अधिमासेन सह ‘ब्रयोदशमासाः
 संवत्सरः प्रजापतियतुर्दशः’ चतुर्दशसङ्ख्यापूर्वकः स पुनः प्रजापति
 रनन्यात्मकः । ततोऽग्निरपि चतुर्दशः तथा चाग्निर्यत्पग्नि-
 माणकः अस्य च तादृशोऽपि तत्परिमाणकः तत् परिमाणे-
 नैवाग्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं प्रीणाति । चतुर्दशमन्त्रसाध्यहीमलक्ष-
 णेनाग्नेनाग्न्यात्मकं रुद्रं कार्त्स्न्येन प्रीणातीत्यर्थः । मन्त्रे पीनः
 पुण्ये नमः शब्दः प्रयुज्यते स च पूजावचनत्वेन यज्ञात्मकः, ततश्च
 ‘नमोनम इति’ । अग्नेन यज्ञरूपेणैव नमस्कारेणैव पूजितवान्
 भवतोत्याह— “नमोनम इति । नमस्त्यतोति नमोवग्नियच्चिं
 कचित्प्यत्र नमस्तः पूजाया मिति वचनात् पूजार्थं यच्च प्रत्ययः ।
 तस्मादुहेति यस्मान्नमः शब्दो यज्ञः तस्मान्नमस्त इत्येतदयश्चिं न
 ब्रूयात् । किन्तु ‘यश्चिं’ यज्ञकर्माह मेव ब्रूयात् ततश्च एनं
 रुद्रं ‘यज्ञस्त इति’ यथा ब्रूयात् नमस्त इत्यपि तद्देवोक्तं
 भवति ॥ १६ ॥

अथ इन्द्रिभ्यो स्तोमं विधत्ते, “अथेति । “नमो हिरण्यवाहव
 इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्या देवता इन्द्रितः तत्र हयोर्दशो ह्ये-

तयोः प्रतिपादनात् 'दिशाश्च पतये नम' इत्येतद्विरण्यवाहवे सेना-
 न्य इत्येतयोर्विशेषणम् । एव मुत्तरत्रापि एकैकस्य विशे-
 यणात् यत् इयोर्देवतयोः प्रतिपादनं भवति । अमुञ्चैवामुञ्चैवेति
 'नमो हिरण्यवाहव' इत्यादि इन्दिमा निर्देशः, यथा लोके 'असी
 त्व' च एव च उभावपि नो 'मा हिंसिष्ट' मिति जनो ब्रूयात् एव
 मियायुष्मा अमुष्मा इत्यपि नाभिहितं भवति । लोके 'असी त्वं च
 एव च नो मा हिंसिष्ट मित्येव' मभिधानस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
 'विदितो' जातो जन 'आमन्वितः' सन् 'नतरां दिनस्ति' । ततश्च
 प्रकृतोऽपि तद्देवाभिधानात् रुद्रो दिनस्तीति भावः । ततो नैव
 इद्विदो दर्शयति— "नमो हिरण्यवाहवे" इति । 'एव एव'
 रुद्र एव 'हिरण्यवाहुः सेनानीः' दिशाम्प्रतिश्च । अत उक्तो
 मन्त्रे 'नमो हिरण्यवाहव' इति प्रथमानुवाकः शतशोर्परुद्रो
 देवतः । द्वितीयाद्यनुवाका इतररुद्रदेवत्याः । तत्रापि 'यत्किञ्चा-
 त्रैकदेवत्वं' तदपि शतशोर्परुद्रस्येत्याह । "यत्किञ्चेति । अत्रापि
 द्वितीयाद्यनुवाकेष्वपि यत्किञ्चैकदेवत्वं नैकवचनान्तमन्त्रसाध्य-
 हीमलक्षणमन्न मस्ति तेनापि एत मेव रुद्रं प्रोषाति । 'ते'
 तव 'स एव चतुर् देवः' † 'विश इमे ये इतर' ‡ इति उक्त-
 त्वात् । प्रजाया मपि तं चतुर्भाजनं करोति । तस्मात्तुकीऽपि
 प्रजाया यदन्न मस्ति, तत्रापि चतुरिय सम्बन्धो भागो विद्यते ।
 उच्येभ्यो हरिकेशेभ्य इत्यादि बहुवचनान्तमन्त्रप्रतिपादिताभ्यो

* "इयोर्देवदेवतयोः"—इति भ ।

†, ‡ पुराणादिष्वेव १५ कण्ठी, ए० ५, प० ६, १० ।

याभ्यो देवताभ्य एतद्वीमं करोति, ताः पृथिव्यादि लोकात् प्रविष्टा विप्रुद्भ्यो जाता अनेका रुद्र देवताः बहुवचनान्तमन्त्र-साध्यो होमोऽपि विप्रुद्भानां रुद्राणा मिल्यर्थः ॥ १७, १८ ॥

इन्द्रिहीमानन्त्रम् 'जातेभ्यो' जुहुयादित्याह— "अथेति नमः सभाभ्यः सभापतिभ्य इत्यादि प्रतिपादितानि इन्द्रिविशेष-भूतान्येवजातानि एतानि खलु जातान्येतद्रुद्राः प्रविविष्टः । तत्र तपैवैनान् प्रीणाति । किञ्चैवं 'एतानि रुद्राणां जातानि' खलु देवताविधानं प्रकार मनुष्यत्वं मनुष्या भवन्ति । तस्मा-देतानि मनुष्याणा मपि जातानि । अतो मनुष्यजातेभ्यो एव होमे सति देवजातेभ्योऽपि स्वादिति जाते एव तान् रुद्रान् प्रीणाति ॥ १८ ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये केचन उभयती नमस्काराः, केचनान्य-तरतो नमस्कारा इति । तद्वैषम्ये कारणे भाव— "तेषां वा इति । अन्यत्र सर्वत्र होमे प्रतिमन्त्रद्रव्यप्रक्षेपे स्वाहाकार इत्यत्रापि तथैव प्राप्तावावाह ॥ २० ॥

"स वा इति । स सत्र मध्यर्धु मन्त्राणा 'मशीत्यां' सकृत् 'स्वाहा करोति' । 'प्रथमोऽनुवाकौ च' सकृत् स्वाहा करोति । अथ पुनरशीत्यां तथैवोत्तरवाशीत्याश्च तत्र प्रथमानुवाकौ षोडश-मन्त्राः । तेषां सर्वेषां मन्त्रे सकृत् स्वाहाकारः । अथ 'नमो हिरण्यवाहन' इत्यादिभ्य 'अर्भकेषु नमः' इत्यन्त मेका अशीतिः सम्पद्यते । एकैकस्यां कण्डिकाया मष्टावष्टौ मन्त्राः । 'दिशां च

पतये नमः' इत्यादिकं विशेषणतया सम्बन्धनीय मिति प्रागे-
 योक्तम् * । तथा च दशसु कण्डिकासु मन्त्राणा मशीतिः सम्पद्यते
 'नम स्तद्यभ्य' इत्यारभ्य 'सुधन्वने'† चेत्यन्तं एका अशीतिः सम्प-
 द्यते । पुन 'नमः सुत्वाच' इत्यारभ्य 'धनुष्कृद्वाच वी नमः'‡ इत्येत
 नैका अशीतिः सम्पद्यते । एतस्या अशीत्या ऊर्द्धा अवदानमन्त्रेभ्यः
 पूर्वाणि च यजुंषि सन्ति । एतदोत्तरत विनियोगाय, प्रति-
 निर्दिष्टं निर्दिष्टं 'अथाशीत्या च स्वाहा करोति', यानि 'चोर्धानि'
 वेति यदुभय निर्दिष्टं तत्राशीतिः प्रशंसति— "धन्न मशीतय
 इति अशीति-शब्देः अभिधातुः स्वरणादस्त्वर्थतमास्तीतिषु
 स्वाहाकारे अनेवैवान् रुद्रान् प्रीचाति ॥ २२ ॥

अथ यानि चेति निर्दिष्टानां विनियोग माह— "अथैता-
 नीति । "एतदास्वेत्यादिकस्त्राय मर्यः— 'यथा प्रियः पुत्रो वा
 हृदयं वा' प्रतिप्रातमं अभिमतं 'धाम' स्थानं तद्वदेतत् मन्त्र-
 चतुष्टय मपि 'प्रियं धाम तस्त्वाद्यथैतस्त्वाद्देनाच्छ्रुते' श्रद्धितो
 भवति तत्रैताभि र्व्याहृतिभि जुहुयात् । तथा चैतस्व रुद्रस्व प्रियं
 धामैव प्राप्नोतीति स देव पद्यादेनं न हिनस्तीति ॥ २२ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे,— "नमो वः किरिकेभ्य इति § एते
 हि रुद्रा इदं सर्व मपि जगत् कुर्वन्ति । एतेषां प्रजापत्यशुक्ल-

* इहेव पुरस्तात् १८ श्लोकी, ए० ६, पं० १० ।

† वा० सं० १६-२७-३६ ।

‡ वा० सं० १६-३०-३६ क ।

§ वा० सं० १६ ३६ ख ।

निधनत्वेन प्रजापत्यात्मकत्वात् । अत एते 'किरिकाः'-कर्त्तारः
 ततस्तादृशेभ्यो वो नमोस्त्विति मन्वार्यः । "अग्निर्वायु रिति ।
 'अग्निर्वायुरादित्य' इत्येतानि 'देवानां हृदयानि' यथा हृदयं
 प्रधानं तद्देतेऽपि प्रधानानीत्यर्थः । अगस्तदात्मकेभ्यो रुद्रेभ्यो
 नम इत्यर्थः । अत्राग्निर्वायुरादित्यप्रकाशमन्यत्ताहित्येनैतेषां
 मन्त्राणां व्याहृतिशब्देनाभिधानं ; किञ्चाग्निवायुसूर्यादेवानां
 हृदयानीति तत् प्रकाशकाना अपि मन्त्राणां हृदयत्वं तस्मा-
 त्तदभिप्रायेण 'एतद्वाच्य प्रतिज्ञातमं धाम वा' यथा प्रियो वा
 पुत्रो हृदयं इत्युक्तं * विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः ; एते हि
 रुद्रा इदं सर्वं विचिन्वन्त्यभ्ययहारार्यम् । अतस्तत् परिहाराय
 तेभ्यो नम इत्याह । विचिन्वन्त एव विचिन्वन्ताः एते रुद्रा
 वं विचोणं कर्त्तुं मिच्छन्ति तं विचिन्वन्ति । अतएव तेभ्यो नम
 इत्याहाजिजय इत्यस्य व्यत्ययेन आप्रत्यये रूपम् । "एतेहीति ।
 'एते' हि रुद्रा एभ्यः' पृथिव्यादिलोकेभ्यो 'निर्हता' निर्गताः ।
 तत्र विशेषेभ्योऽनुकषेभ्य अत 'आनिर्हतेभ्यो' रुद्रेभ्यो नम
 इत्याह ॥ २३ ॥

व्याहृतिजपानन्तर एव मुत्तराणि यज्जूपि जपेदित्याह "अथेति ।
 तत्र प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“एष वा इति । 'यं' जनं 'दिद्रापयिपति
 कुक्षितं कर्त्तुं मिच्छति । तं तथा करोति † । अतएव 'एष'
 रुद्री 'द्रापे ऽअन्धः' शब्देन सोमलक्षण मन्त्रं विवक्षितमित्याह,

* पुरस्तात् इहेव २२ कण्ठी, ए० ७, पं० १५ ।

† 'तं तथैव करोति'—इति भ ।

— “सोमस्येति । ‘दरिद्रनीलरोहितीति’ एतान्येतस्य रुद्रस्य
 नामानि च रूपाणि’ च भवन्तीति । तस्य नाम गृहीत्वैवैतं
 रुद्रं प्रीणितवान् भवतीत्याह ‘दरिद्रेति’ । ‘आसां प्रजाना मेघां
 पशूना’ मित्येष भागसु स्पष्टार्थं इत्याह । “यथैवेति । अथ-
 ज्ञातरुद्ररूपविशं शतशीर्षरुद्ररूपाय चत्वार्य प्रथमानुवाकम् ।
 पुरस्तादुद्धारमुदहरन् ‘अथ द्वापे ऽथन्व ससत’ * इत्येव मनुवाक
 सुपरिष्टादुद्धार मुदृत्य त मप्रीणत् । तथैव यजमानोप्येतदनुवाक-
 जपेन कृतवान् भवतीत्याह ॥ २४ ॥

“अ एव इत्यादिना । यतोऽस्य रुद्रस्यैकोऽनुवाक उच्चारः कृतः
 तस्मात् अ रुद्रेकदेवस्य इत्याह— “तस्मादिति । एतस्मिन्ननुवाके
 यजुर्गता सप्तत्वसङ्ख्याकास्त्रेण द्रमिहेतु भवतीत्याह ॥ २५ ॥

“सप्तैतानोति । ‘सप्तवितिकोऽग्निः’ इत्यनेनैकेन प्रकारेणान्नेः
 सप्तत्वसङ्ख्या सम्बन्ध उक्तः । ‘सप्तऽर्चवः संवत्सरः संवत्सरो
 ऽग्निः’ इत्यनेन प्रकारेण सप्तत्वसङ्ख्यायोगित्वं प्रदर्शयति । अधि-
 भासापेक्षया संवत्सरे सप्तऽर्चवो भवन्ति । प्रथमानुवाके एत-
 स्मिन्ननुवाके च मिलिताया यजुःसङ्ख्यास्वित्त्वपीदानो प्रशं-
 सति ;— “तान्युभयानोति । अतुर्द्दशैतानि यजुषि भवन्तीति ।
 तथोक्तत्वात्तानि अतुर्द्दश अथत्वानि सप्त च मिलित्वा उभया-
 न्यपि एकविंशतिः सम्भव्येते । सा चैकविंशति सङ्ख्या ‘द्वादश
 भासाः पञ्चर्चवस्य इमे लोका असावादित्य एकविंश’ इति ।

यैषा सङ्घासम्पत्तिस्त्वा अभिलक्ष्य भवति, तत्राविधा सङ्घा-
सम्पत्तिरत्र सम्पादिता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथावतानाख्यानं होमान् कुर्यादित्याह †,— “अथेति ।
सहस्राणि सहस्रत्रय इत्यादि मन्त्रस्थाध्या होमा अवतानाः ;
तेषामवतान्यन्ते अथरोपण्ये धनूंषेभिरित्युपविश्य इति तत्
सङ्घा । तेषां मुक्त होमि वार्यं प्रयोजनतया दर्शयति— “एतद्वा
धनूंषवातन्वन्ति आरोपितानि धनूंषवरोपितवन्त इत्यर्थः । न
ह्यवतन्त्यनेनावरोपणस्य प्रयोजनं दर्शितम् ॥ २७ ॥

मन्त्रेषु सहस्रयोजनस्यादग्निहोमेन पदप्रयोगात् परमे धुरे †
धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह— तद्वा इति । “अथाग्नेः
सह प्रयोजनत्वादग्नि होमेन ‡ सहस्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

“यद्देवेति । अथ मग्निः सहस्रयोजन इत्येतद्देवोपपाद्यते ।
न ह्येतस्मिन् एतद्वातिरिक्तं मन्यत् किञ्चिदपि च सुपरक्षाधकं
नास्ति (?) । तस्याग्नेः प्राद्यत्यावकत्वेन सर्वाधिकत्वात् । अत-
स्याग्ने सहस्रयोजनत्वेन तत्र होमि सहस्रयोजन एव धनुषा मव-
रोपणं सम्पादितवान् भवति ॥ २९ ॥

• मन्त्र ‘असंख्याता सहस्राणि । अस्मिन् महत्यर्थस्य

• “अथावतानाख्यानं होमा अवतानाः । तेषामवतान्यन्ते अथ-
कुर्यादित्याह”—इति म. ञ ।

† ‘परमे धुरे धनुषा मवरोपणं कृतं भवतीत्याह’—इति म. ञ ।

‡ ‘सहस्राण्यौ होमेन’—इति ञ ।

इत्येतत् पदप्रयोगस्याभिप्राय माह— “असङ्घाता इति ।
 ‘यत्र यत्र’ स्थाने एते भवन्ति तत्र तत्रैव तेषां भित्तन
 धनुषावरोपयति । ‘अर्थवः’ शब्देन पृथिव्यादयो लोका विव-
 श्यन्ते । तस्य च महतीत्यनेन कार्त्स्न्यं विवक्ष्यते । एवं च
 पृथिव्यादिलोकेषु सर्वत्र ‘असङ्घाता सहस्राणि’ अपरिमित
 सहस्रसङ्घाता एते रुद्रा भवतिष्ठन्ते । तेषां सर्वेषां निव धनुषा
 भवरोपणं सिध्यतीति ॥ ३० ॥

उक्तां विहितानां भवतानानां होमानां सङ्घाविशेषं विधाय
 प्रशंसति— “दग्धैरानुगतानान् जुहोतीति । ‘विराडम्भिरिति
 पट्टिच चीषि च यतानि यजुषस्य इष्टकाः उपधीयन्ते । ताश्च
 पद्भिविंशद्दशकानि भवन्ति । अतथैवं दग्धसङ्घायोगादग्ने विराड्
 ऊर्ध्वाधो दिग्भ्यां सह * दिग्भां दशत्वम् । अग्नेसु दिगात्म-
 कत्वं सर्वदिग् व्यापकत्वात् मुखे सप्त प्राणाः, अधो पायूपस्थौ द्वौ
 नाभिर्हृद्यम इति ‘दग्ध प्राणाः’ । प्राणानाश्च सूक्ष्मात्मकत्वाद्भिः
 प्राणात्मकः एवञ्च सत्यवतानां दशत्वैकान्यात्मकानां रुद्राणां
 यावत्परिमाणं तावत्तैवेनानि धनुष्यवरोपयति । साकल्येन सर्वेषां
 चतुरवरोपणं कृतं भवतीति भावः ॥ ३१ ॥

अवतानहोमानन्तरं प्रत्यवरोहान् जुहुयात् इत्याह—
 “अपेति ‘नमोऽस्तु रुद्रेभ्य’ † इत्यादि मन्त्रसाध्याहोमाः प्रत्य-

* “ऊर्ध्वाधो दिग्भिः सह”—इति भ, ञ ।

† वा० सं० १६-६४-६ ।

वरोहः, तान् कुर्यादित्यर्थः । तथा सुपयोग माह,— “एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु एतेन होमिन ‘इमान्’ पृथिव्यादीन् ‘लोकानित’ ‘ऊर्ही’ भूत्वा ‘रोहति’ ‘स’ यजमानः ‘एतद्वा इत्यनेन बुद्धिस्यः काल परामृश्यते & एव, इति च जान्वादि-प्रमाणेषु कृते होमः अतएव ‘स रोहः पराङ्घ्रि’ भवति । तदा-रोह्यमाना पृथक्त्वा तथैवोक्तं मीव भवतीत्यर्थः । अतएव ‘देवाः’ अस्या पृथिव्याः प्रतिष्ठात्मकत्वात् ‘इमां प्रतिष्ठाः’ प्रत्यागतवन्तः । अथो यथैव देवाः प्रत्यागतवन्तः तथैवायं यजमानोऽप्येतेन प्रत्य-वरोहहोमिनेत्यां प्रतिष्ठात्मिकां पृथिवीं प्रत्येति, प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहान् प्रशंसति ॥ ३२ ॥

“यद्देवेति । एतस्मिन् खलु काले एतेन जान्वादियु प्रमा-णेषु कृतेन होमिन ‘एतव्’ रुद्रन् ‘प्रीणन्’ अनुगच्छति यज-मानः । अथैतेन प्रत्यवरोहणेन त एव रुद्रेभ्य ‘आत्मनं’ जीवन्मये पृथक् करोति । तथा सत्यनिनेदानीं क्रियमासेन ‘एवात्मना’ घरीरेण ‘सर्वं मायुवेति’ ॥ ३३ ॥

अथ पुनरपि केनचिन्नकारिण तानिव स्तौति— “यद्देवेति । पूर्वं जान्वादिप्रमाणेषु कृतेन होमिन ‘इत ऊर्हीन्’ रुद्रान् ‘प्रीणाति’ । पूर्वं पृथिव्यादि लोकत्रयानुपविष्टान् रुद्रान् पृथिवी मारुभ्य दुर्लोकपर्यन्तं प्रीणाति । इदानीं दुर्लोक मारुभ्य पृथिवीपर्यन्तं प्रीणातीत्यर्थः । अतएव सूत्रे प्रतिनोसं “प्रत्य-

वरोहान् लुहोति" ॥ इत्युक्तम् । प्रतिलोम्यश्च प्रथमं सुखप्रमादे
पथाज्जानुप्रमाणे ११ होमः ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् प्रदर्शनं व्याचष्टे— "नमोऽश्वित्वा-
दिना । 'नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये दिवीति', ॥ अनेन द्युलोकस्त्रेभ्यो
रुद्रेभ्यो नमस्कारः कृतो भवति । तत्रत्याश्च रुद्राय हिंसितुं
तं 'यर्वेष हिमन्ति' । अतश्च 'तेषां वो वयं खनु अत उक्तं
मन्त्रे,— 'तेषां वर्षमिषव इति' । तेष्यो दश प्राचीरित्या-
दिक् ॥ मन्त्रभागस्तथाशा मपि समा इत्युत्तरत्र सक्तदेव व्याख्या-
स्यत इति ॥ ३५ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "नमोऽसु रुद्रेभ्यो ये इन्तरिच
इति १ । स्वष्टार्यं इति ॥ ३६ ॥

अन्यत् मन्त्रवय साधारणम् ॥ ३७ ॥

"तेभ्यो दशेत्यादिके मन्त्रयेपि षोडशः पुन्येन 'दश'-ग्रन्थ
प्रयोगस्याभिप्राह— "दशदशेति । 'दशाचरा विराडि'-कन्तु
प्रागेव व्याख्यातम् ११ पूर्वदश प्राचीर्दश दक्षिणेत्यादौ सङ्क्षेपम्
दिग्विशेषं च पर्यालोच्य सङ्ख्या मात्र सुयजीष्य प्रशंसति ॥ ३८ ॥

० का० श्री० सू० १८ १. ५ ।

† 'प्रतिलोम्यश्च प्रथमं सुखप्रमादे ततो नामिमात्रे पुनर्जातुमात्र
इति ।' का० श्री० सू० १८ १. ६ ।

‡ पा० सं० १६. ६४ ।

§ पा० सं० १६. ६१ ।

॥ पा० सं० १६. १६ ।

१ "दशाचरा ये विराट्"—इति प्रसङ्गात् ॥ का० १३० १ ३३०
५१ कको दृश्यम् ।

“इदानीं तत् सर्वं सुपजीव्य प्रशंसति— “यद्देवाहेति । पुटोक्तं करदय मञ्चलिरित्युच्यते । तस्य ‘वा ऽपञ्चलेरङ्गुलयो दग’ भवन्ति । प्रत्येकं हस्तयोः पञ्चाङ्गुलीनां भावात् । तथा च सति प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो ‘पञ्चलिं’ करोति ॥ होमावसरे तेभ्यो दग प्राचीरित्यादिना मन्त्रभागेन तेभ्यो रुद्रेभ्यः प्राणादि सुखादयः दगाङ्गुलयः कृत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनात् प्रतिदिशेभ्यो रुद्रेभ्यो पञ्चलिं करोति । होमावसरे तेभ्यो दगप्राचीरित्यादि मन्त्रभागकय-नेनैव तत्र तत्र दिशि वृत्तमानेभ्यो रुद्रेभ्यो ऽञ्चलिं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्माद्दु हेतद् इत्यञ्चलिकरणस्य कारणम् प्रदर्शयति । ‘तस्माद्भितः सन्नेतेनाञ्चलिं करोतीति’ अथवा एनं व्याख्यातम् । यतोऽसौ यजमानाध्वर्युः मुखेन रुद्रेभ्यो भीतः सन् कृतवान् । तस्मादेतस्मिन् लोकेऽपि जनः भीतो ऽपञ्चलिं करोतीति । “तेभ्यो नमो ऽपस्त्रित्याद्यवशिष्टमात्रभागप्रयोगस्यो-पयोग माह,— “तेभ्यो नम इत्यादिना । ‘त एवेति’ ; त एव रुद्रा ‘अस्त्रै’ यजमानाय ‘सृडयन्ति’ सुखयन्ति । असी यजमानोऽयमेव पुरुषं ‘हेष्टि’, यो वेनं यजमानं हेष्टि ‘त मेवा’ रुद्राणां ‘जन्ने’ सुखे निदधातीत्यर्थः । त मेवां जन्ने दध इत्यत्र तमिन्मस्य स्थाने अमु मिति प्रयुञ्ज्यादिति कस्यचिन्मत्तं पूर्वपक्षयितु माह— “अमु मेवा मिति । यं पुरुषं द्विपन्ति तम् । ‘अमु मेवां जन्ने दधः’ इति ब्रूयात् । अमु मिति तस्माननिर्द्देशः ।

सतय तद्धिम् द्विष्यमाषेयु युनर्नकिञ्चिदप्यस्ति भ्रियतेत्यर्थः ।
उत्पन्त्यस्तं मतं निराचष्टे ; अपोति तदुक्तं मत नाद्रियेते-
त्यपि कथं तस्य वध्यस्य निर्दोषः सेव्यतीति तत्राह स्वय मिति
यं पुरुषं एवं यं द्विष्य इति विद्वेष्टि स स्वय मेव निर्दोषो
भवति । नामधेयपहणं तन्निर्दोषसिध्यर्थं भवति स च निर्दोषो यं
द्विष्यो यत्र नो द्वेष्टि त मेवा मित्यभिधानादेव सिद्ध इति तथा
न क्षुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति सामान्येन विधानात्
सञ्ज्ञाविशेषे पर्यवसान मभिधत्ते । “त्रिष्कृत्व इति । सा
त्रिष्य सञ्ज्ञा रुद्राणां साकल्येन दृष्टिहेतु भवतीत्याह,— “त्रिहृ-
दिति । अग्नेषु त्रिहृदिति अग्नेसु ‘त्रिहृत्’ प्रकारः, षष्ठकाण्डे
ऽभिहितः * । ‘अग्निर्यावान् अथ च सावा’ यावती ‘तावतैवना
नेतदग्नेनग्यात्मकान् रुद्रान् शोणितवान् भवति । मन्त्रान्ते
स्वाहाकारान्तप्रदानसाधनत्वादवसरूपेण प्रशंसति, स्वाहाकारि-
ष्यति । अरोहणां प्रत्यवरोहणाच्च मिलिता सङ्गा प्रशंसति ।
त्रिरित इति जान्वादि मुखान्तेषु त्रिषु प्रमाणेषु होमकरणा-
दित जडुं त्रिःकृत्वो रोहत्विति पुनश्च त्रि कृत्वः प्रत्यवरोहति
तथा सति षट्सङ्गा सम्पद्यते । तस्यापि ब्राह्मणम् ‘षड्वा षटतयः’
इत्यादिना प्रागेवीकृतं ११ मित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारान्तरेणापि त्रित्व सङ्गा सुपपादयति— “यद्देवेति ।

* १८०० ६ का० ३ अ० १ श्र० २५ कण्ठी ।

† १८०० पुरस्तात् ४ का० ५ अ० ५ श्र० १२ कण्ठी ।

नेःकत्व' उर्द्धं भारीहृण्यकता तदनुसारेण त्रिःकृत्वा एव प्रत्य-
 रोद्धयं कृतं भवति । उपपद्यं चैतत्, षोडश्यानातिरेकपातः,
 रस्त्वयं, किं तत इति चेत्, मैमश्चूनस्वेवापर्याप्तत्वानतिरेके-
 ताधिक्याद्यथा पूर्वं मवस्थानं न सुलभ मिति । भारीहृ सङ्घातु-
 त्तारिणोऽप्येव प्रत्ययरोद्धेत् सुलभ मितिष्वैव सङ्घोचितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्त होमान्तरं तद्व्योमेसाधन 'मर्कपर्यं चात्वाले' प्रष्टिदे-
 दित्वान्न,— "अथेति । चात्स्वान्तप्रक्षेपस्य कारणं माह—
 "एतद्वा इति । एतस्मिन् काले खलु 'एतेनार्कपर्यं नैतद्द्वीर्द्धं
 कर्म करोति' । अतएव 'एतद्' पर्यं 'मग्नात्' भवति ।
 तदिदं मग्नात् पर्यं कश्चिदपि नाभितिष्ठेत् । तत्र न किमपि
 द्विनश्चि । तदेतत् पर्यं ततः करोति व्यवहितं करोति ।
 चात्स्वान्तस्य गर्भत्वादित्यर्थः । अथ पुनरपि तत्रैव प्रक्षेपं सुप-
 पादयति । "यद्देवेति । चात्स्वालाभ्याधिष्णयस्वेनाग्निं तत्र
 प्रक्षिप्तं तदार्कपर्यं 'एव' चात्स्वालरूपीऽग्निः 'सम्पद्यति' सम्पद्-
 ददति ॥ ४२ ॥

इत्थं प्रत्ययद्वयं होम मभिधायेदानीं तस्य सम्पत्त्यभिधानं
 प्रतिजानीते । [अथातः सम्पदेवेन सम्पत् सम्पत्तिः कौनचित् प्रका-
 रेण सादृश्यं सम्पादनम्] * । यतः कारणात् कर्मोत्पत्तानावसरे
 सम्पत्तिरनुसन्धातव्या । अतः कारणात् सा सम्पदेवाभिधानस्यत
 इत्यर्थः । एवकारेणात्र होमकरणप्रकारस्य कारणेन विधानं
 सूच्यते सम्पदेव प्रदर्शयते, न पुनर्होमकरणं प्रकाशः । तस्य

* वन्यपरीक्षितान्तः प्रदर्शितः पाठो च-पुस्तकमार्गे अधिकः ।

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र गतरुद्रियविषये ‘अस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मकं मन्त्रं प्राप्नोति’ । ‘कथं च तेन ‘सम्पद्यते’ सदृशो भवतीत्याहु र्याश्रिकाः । एतस्योत्तरं ‘षष्टिश्च ह वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षड्युत्तराणि त्रीणि गतानि यजूंषि । पञ्चत्रिंशत् ततः पञ्चत्रिंशदिति । ततश्चाप्यानि षड्युत्तराणि त्रीणि च गतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति सश्वन्ति । ततस्तैः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि त्रिंशत्’ यजूंषि मासरात्रोणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति । एवं सति सुमस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवशात् तत्संवत्सरात्मकत्वात् समयात् संवत्सरस्याह्याहोरात्रान्याप्नोति । अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशद्विद्यन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सरस्यात्मा मध्योभागः द्वे यजूंषी पादौ प्रतिष्ठागन्धेन पादावुच्येते पुनर्द्वे यजूंषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहवस्तथापि यानि ५ पञ्चत्रिंशद्दिनाधिकं † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्वं मभिदधत् तन्मासात्मकेन पञ्चत्रिंशता-संवत्सरः करचरणादिविशिष्टं पुरुषकारतया प्रदर्शयते । “एतावानिति । एतत् प्रमाणकः खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरे यावती सङ्ख्यास्ति गतरुद्रियेऽपि तावतो सङ्ख्या विद्यत इति संख्याद्वारा ‘गतरुद्रियं संवत्सरं मन्त्रं प्राप्नोति’ तेन च सदृशो भवति । “एतावत्

* ‘याभि’ (१)—इति ह, भ, ञ ।

† ‘पञ्चत्रिंशद्दिनाधिकं’—इति ञ ।

उभया इत्यादिकस्याय मर्थः,— 'शाण्डिले' शाण्डिलदृष्टेऽग्निन्
 'भग्नी' (स्मिन्) 'मध्यतो' मध्यमदेशे एतावत्त्वः पञ्चुत्तरशतत्रय-
 सङ्गताका इष्टका मन्ववत्त्व उपधीयन्ते । इयं च परिगणनी-
 त्तरग्निन् काण्डे निधास्यते । इष्टकाद्यान्वववत्त्वात् पृथगेवा
 ऽन्वयः । एवञ्च सति सङ्ख्याधामान्यात् शतरुद्रियेषेष्टकारुपा
 अन्वयः— पृथगेवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि शतरुद्रियस्व सम्पत्तिः प्रशीतराभ्या
 साह— "तदाहु इत्यादिना । 'महदुक्त्य मिति' प्रयहाजर्तसाह-
 व्यपदेशं (१) * यस्मान्तेनानुशंसनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तत्र
 पञ्चविंशस्तीम आत्मभागः अतयात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-
 मानानि यानि (१ तानि) पञ्चविंशति र्यजुंषि तान्येव महदुक्त्ये
 पञ्चविंश स्तीमात्मक आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्ती-
 त्तस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुशंसनात्मके
 शस्त्रे भेदेनीच्यते । यथात्मा भवति तत्रैव शिवः पञ्च पुच्छा-
 नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषा सर्वेषा सुत्पत्तेः
 आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादना १
 देव शिरः प्रभृतीन्वपि संश्लिष्टानि भवन्तीत्यर्थः । अघातः
 शतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभि महदुक्त्यस्याशीतिभि
 शाख्याता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना मासि र्भवति ।
 अथ शतरुद्रिये अशीतिभ्यो य देवोर्द्धं मन्व जात मस्ति

* "महादृते दृष्टमिति सहस्र उपदेशं"—इति अ ।

† "आत्मभागोऽयं यदना"—इति भ, अ ।

सर्वस्याभिहितत्वादिति । ता मेव सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहु इत्यादिना । तत् तत्र शतरुद्रियविषये ‘यस्य’ यजमानस्य एतच्छतरुद्रियं कथं संवत्सरात्मकं मग्निं प्राप्नोति’ । ‘कथं च तेन ‘सम्पद्यते’ सदृशी भवतीत्याहु र्याञ्चिन्नाः । एतस्योत्तरं ‘षष्टिश्च ह वा’ इत्यादि । एतच्छतरुद्रियं षड्युत्तराणि चोपि शतानि यजूंषि । पञ्चत्रिंशत् ततः पञ्चत्रिंशदिति । ततश्चात्र यानि षड्युत्तराणि चोपि च शतानि संवत्सरस्याहान्यपि तावन्ति सश्वन्ति । ततस्तैः संवत्सरस्याहानि प्राप्नोति । ‘अथ यानि त्रिंशत्’ यजूंषि मासरात्रोणा मपि त्रिंशत्वात् रात्रोः प्राप्नोति । एवं सति समस्तस्य सर्वस्य संवत्सरवशावात् तत्संवत्सरात्मकत्वात् समयात् संवत्सरस्याह्याहोरात्रान्याप्राप्नोति । अथावशिष्टानि यानि पञ्चत्रिंशदिवन्ते तानि त्रयोदशो मासः स चाधिको मासः संवत्सरस्यात्मा मधोभागः हे यजूंषी पादौ प्रतिष्ठाशब्देन पादाबुध्येते पुनर्हे यजूंषी प्राणा इन्द्रियाणि यद्यपि ते प्राणा बहव स्तथापि यानि * पञ्चत्रिंशदिनाधिकं † मासस्य संवत्सरान्तःपातित्व मभिदधत् तन्प्रासात्तकेन पञ्चत्रिंशता संवत्सरः कश्चरणादिविधिष्ट पुरुषकारतया प्रदर्शयते । “एतावानिति । एतत् प्रमाणकं खलु संवत्सरः । एवं च सति संवत्सरे यावती सङ्ख्यास्ति शतरुद्रियेऽपि तावतो सङ्ख्या विद्यत इति संख्यादारा ‘शतरुद्रियं संवत्सरं मग्निं प्राप्नोति’ तेन च सदृशी भवति : “एतावत्स

* ‘यामि’ (१)—इति छ, म, ण ।

† ‘पञ्चत्रिंशदिनाधिकं’—इति ण ।

उभया इत्यादिकस्यायं मर्थः,— 'शाण्डिले' शाण्डिलदृष्टेऽग्निम्
 'अग्नी' (अग्नि) 'मध्यतो' मध्यप्रदेशे एतावत्तः पृथुत्तरगतत्रय-
 सङ्गराका इष्टका मन्ववत्त्व उपधीयन्ते । इयं च परिगणनो-
 त्तराग्निम् काण्डे निधास्यते । इष्टकाद्यान्यवयवत्वात् पृथगीवा
 इत्ययः । एवञ्च सति सङ्गासामान्यात् गतरुद्रियेषेष्टकारुपा
 अत्ययः- पृथगीवाहुता भवन्तीति ॥ ४३ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि गतरुद्रियस्य सम्पत्तिः प्रश्नोत्तराभ्या
 साह— "तदाहु इत्यादिना । 'महदुक्थ मिति' प्रयहाजर्तसाह-
 च्यप्रदेशं (१) * गङ्गास्तेजानुसंसनीयं स्तोत्रं पञ्चाकारं भवति । तत्र
 पञ्चविंशस्तोम आत्मभागः अथवात्रापि अशीतीना मभितोविद्य-
 मानानि यानि (१ तानि) पञ्चविंशति र्यजुषि तान्येव महदुक्थे
 पञ्चविंश स्तोमात्मक आत्मभागः । यद्यथात्र पञ्चाकारता स्तो-
 त्रस्यैवेति आत्मभाग इत्यपि तत्रैव तथापि तदनुसंसनात्मके
 शस्त्रे भेदेनोच्यते । यथात्मा भवति तत्रैव शिवः पञ्च पुञ्जा-
 नीत्येतानि भवन्ति । आत्मभागादेव तेषां सर्वेषां सुत्पन्नेः
 आत्मभागे तानि सर्वाण्यन्तर्भूतानि । आत्मभागसम्पादनात्
 देव शिरः प्रगृह्णन्त्यपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः । अथातः
 गतरुद्रिये या अशीतयो भवन्ति ताभिर् महदुक्थस्याशीतिभि
 रास्थाता, तत् सम्बन्धिनीना मशीतीना मासि भवति ।

अथ गतरुद्रिये अशीतिव्यो य देवोर्ह मन्व जात मद्दि

* "महावृते दृष्टव्यति सहस्र उपदेशं"—इति च ।

† "आत्मभागोऽयं यद्वता"—इति भ, ण ।

महदुक्त्याग्रीतिभ्य ऊहे अधो यदेव मन्त्र जातं तदैव भवति ।
 तेन तस्य हत्वर्थः,— अद इति महदुक्त्वात् परं मन्त्र जातं
 बुद्धिर्वा पराहृत्यते । एतं मन्त्र प्रकारेण अतद्विद्ये विद्यमा-
 न्तेन तेन तेन भागिन भवति उक्ते विद्यमानस्य तस्य तस्य
 साहस्यतिः अतद्विद्यं महदुक्त्य भाग्रीति तथा अहतीकृतेन
 उच्यते ॥ ४४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्राह्मणे
 सायणविरचिते अतपदब्राह्मणभाष्ये
 अहमकारेण अहतीकृतेन अतं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पृथेन मृतः परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एवाशमयस्तथै-
वैन मेव मेतच्छतरुद्रियेण शमयित्वाथैन मेतद्भुय एव
शमयति ॥ १ ॥

अग्निः परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽप्रापः शम-
यत्येवैन मेतत् सर्व्वतः परिषिञ्चति सर्व्वत एवैन
मेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिहृदग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्छमयति ॥ २ ॥

यद्देवैन परिषिञ्चति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरिमांस्तल्लोकान् अग्निः परितनोति समुद्रेण हैनां-
स्तत् परितनोति सर्व्वतस्तस्मादिमांस्तल्लोकान्सर्व्वतः
समुद्रः पुर्य्यति दक्षिणाहत्तस्मादिमांस्तल्लोकान् दक्षिणा-
हत् समुद्रः पुर्य्यति ॥ ३ ॥

अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यद्वाग्नीध्रो नो
वा ऽप्रात्मात्मान् हिनस्त्यहिंसाया ऽब्रश्मनो ऽध्य-

दक्षिणा निरस्यति यं द्विप्रस्तं ते शुगृच्छत्विति य
मेव द्वेष्टि त मस्य शुगृच्छत्वमुं ते शुगृच्छत्विति इ
ब्रूयाद्यं द्विप्रात्ततो इ तन्मिन्न पुनरस्यपि तन्नाद्वियेत
स्वयंनिर्दिष्टो ह्येव स यमेवंविद्वेष्टि यदि न भिद्येत
भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव स भिद्यतेऽथ तत् शुगृच्छति
यं द्वेष्ट्यप्रतीक्ष मायन्त्यप्रतीक्ष मेव तच्छुचं पाप्मानं
वदति * ॥ १२ ॥

प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते । एतद्वा ऽएनं देवाः
शतद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुरकुर्वत तद्यैवैन मय मेत-
च्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुच मस्य पाप्मान
मपहत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुः कुरुते ॥ १३ ॥

आसीनः कुर्वीतिर्यु हैक ऽथाहुः । आसीनो
सै धेनुं दोग्धीति तिष्ठंस्त्वेष कुर्वीतिमे वै लोका
एषो ऽग्निस्तिष्ठन्तीश् वा ऽद्भमे लोका अयो तिष्ठन्वै
क्षीर्यवत्तरः ॥ १४ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची
यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षिणतो वै प्रतीचीं धेनुं
तिष्ठन्ती मुपसीदन्ति ॥ १५ ॥

स यथाभ्याप्रोति । तदभिसृष्टैतद्यजुर्जपतीमा
मे ऽश्मन् ऽदृष्टका धेनुवः सन्त्वित्यग्निर्हेतासां धेनु-
करण्येष्टे तस्मादेतावतीनां देवताना मग्नि मेवा
मन्तयत ऽएका च दृश चान्तश्च परार्हस्येत्येष हाव-
राहर्गो भूमा यदेका च दृश चाय हैष पराहर्गो भूमा
यदन्तश्च परार्हस्यावराहृतस्यैवैना एतत् परार्हतश्च
परिगृह्य देवा धेनुरकुर्वन्त तथैवैना अय मेतदव-
राहृतस्यैव परार्हतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दपि नाद्रियेत बह्वीः कर्तुं ममुन्न वा ऽएष एता
ब्रह्मणा यजुषा बह्वीः कुरुते ऽथ यत् सन्तनोति
कामानेव तत् सन्तनोति ॥ १६ ॥

यद्वेष्टका धेनुः कुरुते * । वाम्वा ऽअय मग्नि-
व्वाचा हि चितः स यदाहैका च दृश चान्तश्च

* 'कुरुते' - इति गु, घ ।

परार्हस्येति व्याग्वा ऽएका व्याग्दश व्यागन्तो वाक्-
 परार्ही व्याच मेव तद्देवा धेनु मकुर्वन्त तथैवेतद्यज-
 मानो व्याच मेव धेनु कुरुते ऽथ यत् सन्तनीति
 व्याच मेव तत् सन्तनीत्येता मे ऽभन्न ऽद्रष्टका धेनुवः
 सन्व मुवा मुषिंल्लोक ऽद्रुत्येतदा ऽएना अस्मिंल्लोके
 धेनुः कुरुते ऽथैना एतद् मुषिंल्लोके धेनुः कुरुते
 तयो हैन मेता उभयोर्ल्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिंश्चा मुषिंश्च ।
 ॥ १७ ॥

अतप स्वेति । अतपो ह्येता ऽअतावृध ऽद्रुति
 मत्पवृध ऽद्रुत्येतद्दत्तुष्व्वा स्य ऽअतावृध ऽद्रुत्यहोरात्राचि
 वा ऽद्रुष्टका ऽअतुषु वा ऽअहोरात्राचि तिष्ठन्ति घृत-
 क्षुतो मधुक्षुत ऽद्रुति तदेना घृतक्षुतश्च मधुक्षुतश्च
 कुरुते ॥ १८ ॥

द्विराजो नामेति । एतहै देवा एता द्रुष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा यथैना एतदाचक्षते ता
 एनानभ्युपावर्त्तन्ताव लोकम्पृणा एव पराच्यस्तक्षुर-
 चितनाभ्यो निमे मिहत्यस्ता द्विराजो नामाकुर्वन्त

ता एनांनभ्युपावर्त्तन्त तस्माद्दृश दृशेष्टका ऽउपधाय
 लोकम्पृणयाभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते
 दृशाक्षरा हि च्छिराट् कामदुघा ऽअक्षीयमाणा ऽदृति
 तदेनाः कामदुघा अक्षीयमाणाः कुरुते * ॥ १९ ॥

अथैर्न विकर्षति । मण्डूकेनावकया च्वेतस-
 शाखुयैतद्वा ऽपन देवाः शतरुद्रियेण चाद्दिश्व शम-
 यित्वा शुभ मस्य पाप्मान मपहृत्याथैन+मेतद्भुय एव
 शमयति † सर्वतो विकर्षति सर्वत एवैन मेतच्छ-
 मयति ॥ २० ॥

यहेवेन विकर्षति । एतद्वै यवैतं प्राणा ऋध-
 योगे ऽग्निं समस्कुर्व्वस्तु महिरवीर्षस्ता आपः सम-
 स्कन्दस्तौ मण्डूका अभवन् ॥ २१ ॥

ताः प्रजापतिं मनुवन् । यद्वै नः कमभूद्वाक्त्त-

* 'कुरुते'—इति ख ।

† 'मपहृत्याथैन'—इति ग, घ ।

‡ "शमयंस्तथैवैन मवु मेतच्छतरुद्रियेण चाद्दिश्व शमयित्वा शुभ
 मस्य पाप्मान मपहृत्याथैव मेतद्भुय एव शमयति"—इत्यत्राधिको पाठः
 क, ख, घ पुस्तकेषु ।

दगादिति सोऽब्रवीदेषु व ऽएतस्य ब्रुनस्पतिर्ब्रुत्विति
 ब्रुत्वु संवेत्तु सोऽह वै तं ब्रुवितस ऽब्रुत्याचक्षते परोऽक्षं
 परोऽक्षकामा हि देवा ऽभ्यथ यदनुवन्नवाङ्मः कम-
 गादिति ता ऽभवाक्ता ऽभभवन्नवाक्ता ह वै ता अभवा
 ऽब्रुत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्ता हैता-
 स्वय्य ऽभापो यन् मण्डूको ऽवका ब्रुवितसशाखैताभि-
 र्वैन मेतत् वयीभिरङ्गिः शमयति ॥ २२ ॥

यदेवैनं ब्रुवर्षति । जायत ऽएष ऽएतद्यञ्जीयते
 सु ऽएष सर्वस्मा ऽभन्नाय जायते सर्व्व्वेतदन्नं यन्
 मण्डूको ऽवका वेतसशाखा पशवसु ह्येता आपद्य
 ब्रुनस्पतयश्च सर्व्व्वेवैन मेतदुत्रेन प्रीणाति ॥ २३ ॥

मण्डूकेन पशूनाम् * । तस्मान् मण्डूकं पशूना-
 मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि सो ऽवकाभिरया
 तस्माद्वका अपा मनुपजीवनीयत, मा यातयाम्न्यो
 हि ता ब्रुवितसेन ब्रुनस्पतीनां तस्माद्देवसो ब्रुनस्पती-
 ना मनुपजीवनीयतमो यातयामा हि स ॥ २४ ॥

तानि व्युत्थे प्रवृध्य । दक्षिणाङ्गिनाम्नेरुत्तरेण
परिश्रितः प्रागुद्ये विकर्षति समुद्रस्य त्वावकयाम्ने
परिव्ययामसि पावको ऽपस्मभ्यः शिवी भवेति
समुद्रियाभिस्त्वाङ्गिः शमयाम इत्येतत् * ॥ २५ ॥

अथ जघनार्हेनोदक् । हिमस्य त्वा जरायु-
शाम्ने परिव्ययामसि पावको ऽपस्मभ्यः शिवी
भवेति यद्वै शीतस्य प्रशीतं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य
त्वा प्रशीतेन शमयाम इत्येतत् † ॥ २६ ॥

अथोत्तरार्हेन प्राक् ‡ । उप उमङ्गुप, वेतसे
ऽवतर नदीष्वाम्नेः पित्तमपामसि मण्डूकि
ताभिरागहि सेम न्नो यत्तं पावकवर्षः शिवं
वृधेति यथैव यजुस्तथा वन्तुः ॥ २७ ॥

अथ पूर्वार्हेन दक्षिणा ॥ अपा मिदं न्ययनः
समुद्रस्य निवेशुनम् अन्यांस्ते ऽपस्मत्तपन्तु हितयः

* , † 'इत्येतत्'—इति म, च ।

‡ 'प्राक्'—इति म, च ।

§ 'नदीष्वाम्ने'—इति म, 'नदीष्वाम्'—इति च ।

॥ 'दक्षिणा'—इति म, 'दक्षिणा'—इति च ।

पावको ऽपस्मभ्यः शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा
 यन्भूरित्यये विवर्षत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणा-
 हस्तवि देवता ० ॥ २८ ॥

आत्मान मये विवर्षति । आत्मा ह्येवाये
 सम्भवतः, सम्भवत्यथ दक्षिणं पञ्चमय पुच्छमयोत्तरं
 तद्दक्षिणाहस्तवि देवता + ॥ २९ ॥

अभ्यात्मं पक्षपुच्छानि विवर्षति । अभ्यात्म
 मेव तच्छान्तिं धत्ते, परस्तादध्वावपरस्तादेव तद-
 ध्वावीं शान्तिं धत्तेऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणं
 पक्षं स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया
 यच्चितयत्या कृषेत्युत्तर पावकं पावक मिति यद्दे
 शिवः शान्तं तत् पावकः शमयत्येवैन मेतत् ॥
 ॥ ३० ॥

सप्तभिर्विवर्षति । सप्तचित्तुकोऽग्निः सप्त-
 ऽत्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

० 'देवता'—इति ग, घ ।

+ 'देवता इति ग, देवता'—इति घ ।

त्वा तावतैवेन मेतद्विकर्षति तं व्यञ्ज मुत्करे-
प्रस्य * ॥ ३१ ॥

अधेनञ् सामभिः परिगायति † । अत्रैष सर्व्वी-
ग्निः सस्रुतस्तस्मिन् देवा एतदमृतञ् रूपं मुत्तमं
रदधुस्तथैवास्मिन्नयं मेतदमृतञ् रूपं मुत्तमं दधाति
शामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यं मृतमु वै
प्राणा अमृतं मेवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं दधाति सर्व्वतः
परिगायति सर्व्वतः ऽएवास्मिन्नेतदमृतञ् रूपं मुत्तमं
दधाति ॥ ३२ ॥

यद्देवैर्नञ् सामभिः परिगायति । एतद्दे देवा
अकामयन्तानस्थिकं मिमं ममृतं मात्मानं कुर्व्वीमही-
ति ते ऽब्रुवन्नुप तज्जानीत यथेमं मात्मानं मनस्थि-
कं ममृतं करवामहा ऽइति ते ऽब्रुवन्श्चेतयद्वा मिति
धिति मिच्छतेति वाव तद्ब्रुवंस्तद्विच्छत यथेम-
मात्मानं मनस्थिकं ममृतं करवामहा ऽइति ॥ ३३ ॥

* अस्थि'—इति क, अस्थि'—इति ख, अस्थि'—इति ग, क ।

† परिगायति'—इति क ।

त्ति चिंतयमाना । एतानि सामान्यपश्यन्तुरेनं
 पर्यगायन्तुरेत मात्मान मनस्विक ममृत मकुर्वन्त
 तथैवेतद्यजमानो यदेन सामभिः परिगायन्ते
 नैवेतदात्मान मनस्विक ममृतं कुरुते सर्वतः परि-
 गायति सर्वत ऽएवेतदेत मात्मान मनस्विक ममृतं
 कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्मैव वा ऽइमं लोका
 ऽपथो तिष्ठन्वै खीर्यवत्तरो हिङ्गत्य गायति तत्र हि
 सर्वं क्तरन्न साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्र पुरस्ताद्गायति । अग्निर्वै गायत्र मग्नि
 नैवास्मैतच्छिर करोत्यथो शिर एवास्मैतदनस्थि-
 क ममृत करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तर दक्षिणे पक्षे । इय वै रथन्तर मियु मु
 वा ऽएषा लोकानां रसतमो ऽस्यां ही मे सर्वे
 रसा रसन्तमः इ वै तद्रथन्तर मित्याचक्षते परो-
 ऽधं परोऽध्वकामा हि देवा इमा नैवास्मैतदक्षिणं
 पक्षं करोत्यथो दक्षिण नैवास्मैतत्पक्षं मनस्विक ममृत
 करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे * । द्यौर्व्ये बृहद् द्यौर्हि वर्हिष्ठा
द्विव मेवास्यैतदुत्तरं पक्षं करोत्यथो ऽउत्तरं मेवास्यै-
तत् पक्षं मनस्थिकं नमृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्यामदेव्यं मात्मन् । प्राणो वै व्यामदेव्यं
व्यायुः प्राणः सर्वेषां मु हेषु देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्यायुमेवास्यैतदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानं
मेवास्यैतदनस्थिकं नमृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुष्कम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
यो हि कुश्च यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएतं मेव तस्याहु-
तीनाम् रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसं मेवास्यैतत्
पुष्कं करोत्यथो पुष्कमेवास्यैतदनस्थिकं नमृतं
करोति † ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआ-
दित्यो हृदयम् अक्षम् एषु अक्षम् हृदयं परि-
मण्डल एषु परिमण्डलम् हृदयं वात्मन् गायत्या-

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ ।

† 'करोति'—इति घ ।

ति चिंतयमानाः । एतानि सामान्यपञ्चमस्तैरेन
 पर्यगायस्तैरेत मात्मान मनस्विक ममृत मकुर्वत
 तथैवैतद्यजमानो यदेन० सामभिः परिगायत्येत
 मेवैतदात्मान मनस्विक ममृत कुरुते सर्वतः परि-
 गायति सर्वत ऽएवैतदेत मात्मान मनस्विक ममृतं
 कुरुते तिष्ठन् गायति तिष्ठन्मौन वा ऽइमं लोका
 ऽपथो तिष्ठन्वै ऽवीर्यवसरो हिङ्गुत्य गायति तत्र हि
 सर्वं कृत्वा० साम भवति ॥ ३४ ॥

गायत्रं पुरक्षाद्गायति । अग्निर्वा गायत्र मग्नि
 मेवास्मैतच्छिरः करोत्यथो शिरं एवास्मैतदनस्थि-
 क ममृतं करोति ॥ ३५ ॥

रथन्तर दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तर मियु मु
 वा ऽएषां लोकानां रसतमी ऽस्याऽ ऽही मे सर्वं
 रसा रसन्तमं ह वै तद्द्वयन्तर मित्याचक्षते परो-
 ऽर्धं परोऽक्षकामा हि देवा इमा मेवास्मैतदक्षिणं
 पक्षं करोत्यथो दक्षिण मेवास्मैतत्पक्षं मनस्विक ममृत
 करोति ॥ ३६ ॥

बृहदुत्तरे पक्षे ॥ द्यौर्व्यं बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा
द्विव मेवास्यैतदुत्तर पक्षं करोत्यथो ऽउत्तर मेवास्यै-
तत् पक्षं मनस्थिकं ममृतं करोति ॥ ३७ ॥

व्यामदेव्यं मात्मन् । प्राणो वै व्यामदेव्यं
व्यायुः प्राणः सर्वेषां सु हेषु देवानां मात्मा
यद्वायुर्व्यायुमेवास्यैतदारमानं करोत्यथो ऽध्यात्मान
मेवास्यैतदनस्थिकं ममृतं करोति ॥ ३८ ॥

यज्ञायज्ञियं पुच्छम् । चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञियं
थो हि कृशं यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत मेव तस्याहु-
तीनाम् रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञो ऽप्येति
तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमस मेवास्यैतत्
पुच्छं करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्थिकं ममृतं
करोति + ॥ ३९ ॥

अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽधा-
दित्यो हृदयम् अक्ष्ण एष अक्ष्णम् हृदयं परि-
मण्डल एष परिमण्डलम् हृदयं मात्मन् गायत्या-

* 'पक्षे'—इति ग, 'पक्षे'—इति घ ।

† 'करोति'—इति घ ।

त्सन् हि हृदयं निकचे निकचे हि हृदयं द्वाञ्चने
 निकचेऽतो हि हृदयं नदीय चादित्य मेवास्मैत-
 हृदयं करोत्यथो हृदय मेवास्मैतदनस्थिक भमृतं
 करोति ॥ ४० ॥

प्रजासु च प्रजापती च गायति । तद्यत् प्रजासु
 गायति तत् प्रजासु हृदयं दधात्यथ यत् प्रजा-
 पती गायति तदग्नी हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥

यद्देव प्रजासु च प्रजापती च गायति । अथ
 वा अग्निः प्रजाय प्रजापतिय तद्यदग्नी गायति
 तदेव प्रजासु च प्रजापती च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥

ता हैता भमृतेष्टकाः * । ता उत्तमा उपदधात्य-
 मृतं तदस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्या
 मृतं सुत्तमं नान्यो ऽध्वर्योर्गायेदिष्टका वा ऽपता वि-
 चितो ह स्याद्यदन्वो ऽध्वर्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

पुर्यस्मिन् ब्राह्मणे शतवृद्धीयहोमोऽभिहितः अथाश्विनो
 परिवेकधेनुकरणाधिक्येषादिकं कर्माभिधास्यते । कान्वायनः ।
 — “चियं परिष्वस्यन्वीदक्षिणे निकृतेऽर्द्धं क्षन्वाग्मवूर्ज-
 मित्वद्वेरधि” * इति आग्नीध्रो दक्षिणकक्षप्रदेशे पाषाणं निधाय
 “अग्मवूर्ज” † मिति मन्त्रे च पाषाणस्योपरित् चारभ्याग्निं
 परिविष्टेदिति सूत्रार्थः त मेकं परिष्वेत् विधत्ते— “अथेति ।
 यतः कारणात् सधितोऽग्निः रुद्ररूपत्वादशान्तः अत एव
 शान्त्यर्थं परिविष्टेत् ननु चात्र सधितस्वान्तेः रुद्ररूपत्वेना-
 शान्तस्य मन्त्रार्थं नैव शतवृद्धीयहोमः । अतएवीत्तं “तस्मा एत
 द्ब्रह्म समभवत्शान्तदेवत्वम्” ‡ इति अतः किमर्थं पुनः शम-
 नार्थं परिवेकस्य विधानं ? न हि शान्तः पुनरपि शान्त मपे-
 क्षते । न हि भुक्तवान् भोजन मपेक्षत इत्यत आह— “एतद्वा
 इति । एतदिति देवानां कर्मानुष्ठानावसरपरामर्गः । एतस्मिन्
 वसरे ते देवा अशान्त मेव मन्त्रिं शतवृद्धीयेण शमयिष्वान्धै-
 तम परिवेकेष भूय एवाधिक मेवाद्यागमयन् अतो यथै
 व देवा अक्षुर्धन् तत्रैवाय मपि यजमानः शतवृद्धीयेण शान्त
 मपि पुनरधिकशमनार्थं परिविष्टति । अतः शमनाधिक्यार्थ-
 स्वात् परिवेकोऽप्यस्यं विधेय इति भावः । “अथैन मतः परि-
 विशति”—इति सामान्य विधानात्पय आदिनाऽपि परिवेकः

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १ ।

† वा० सं० १७. १ ।

‡ रुद्रोप पुरस्तात् १ वा०, १ क०, १०. ५.

स्यादित्येव च ह, — “अन्विरिति ।” परिपेकस्य शमनार्थत्वाद्य-
 चाभ्यादि-तसन्तापशमनक्षमत्वेन शान्तित्वादङ्गिः सम्पादितेन
 परिपेकेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अङ्गि” रपि क्वचिदेवपरिपेकेसाकल्पेन शमनं न सेव्यती-
 त्याह, — “सर्वत” इति । सक्तं क्वी शास्त्रार्थ इति न्यायेन
 सक्तदपि परिपेकेः कृते परिपेकविधिय इत्यर्थः । स्यादित्य-
 भिप्रेत्य तदावृत्तिं सङ्ख्यां दर्शयति । ‘चिः कत्व’ इति । चित्-
 सङ्ख्याय कार्त्स्न्येन शमनहेतु इत्याह, — “चिहृदग्नि” रिति
 अथ त मेव परिपेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥ ;

“यद्देवैः मिति । एव सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
 प्राजापतेय सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
 लोकाः खलु अतश्च तादृगस्याग्नेः परिपेकेण इमानिव ‘लोकान-
 नङ्गिः परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रम्यावात्मकत्वादङ्गिः
 परिपेके समुद्रेणैवान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिपेकः
 ‘सर्वतः’ सम्पादित इति समुद्रोपोमान् लोकान् सर्वतः (पयंति
 पृथिव्याः समुद्रेण वनवत्त्वात् अन्तरिक्षधुनिलोकयोः पृथिव्या
 सुपरिवर्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
 पयंतीत्युच्यते सर्वतः) * परिपेकः स्यादपि कर्तुं शक्यत
 इत्यत आह — ‘दक्षिणाहृदिति । अतः प्रादाक्षिण्येकमेव परि-
 पेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पयंति ॥ ३ ॥

समाख्याविनियोगाशाध्वर्योः परिवेक प्राप्तापवाद माह —
 “अग्नीदिति । अथ कक्षादध्वर्युपरिवागेनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्यत्राह † अग्निरेष इति परिवेकव्यस्याग्नेरगमनेन अय-
 स्वादध्वर्यो परिवेकुरितो † † हिंसा सन्ध विता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरग्न्यस्य कस्त्वेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असन्धवाद्द्विस र्यं
 तस्य परिग्रह इत्यर्थः । परिवेकावसरे दक्षिणे निकले कश्चित्
 पाषाण निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अग्नीध्रीयादिना ।
 निकलः कश्च प्रदेशः तत् सन्धिस्थानं । श्लोकेऽपि पर्वतादिषु
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वत स्त्रीरुस्यस्थाने (१) पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिनिष्ठेत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं प्रकार परिवेकं विधाय अथ तत्र मन्त्रं प्रदर्शन्
 व्याचष्टे— “अग्नीध्रं मिति ‡ । आप इति यत् ‘एषा पर्वतश्च
 अग्निश्चिता ऊर्करस्य पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो यः सुगपः’
 अतश्चाग्नीध्रं मित्येषभागी य एवाभिधत्ते । ‘गिन्धियाणा
 मिति अयति शान्ति इयहः देये च रूपम् । उत्तरत्र ‘दराणा’
 इत्येतदपि निजन्तं पदम् । ‘अह्य शोभधीभ्य इत्यतन् मन्त्र
 भागपरिपादोर्थः प्रसिद्ध इत्याह,— “एतस्माद्वेति । ‘पयः’ चीरं
 तस्य अनादिभ्यः सम्पाद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्ध मेष अथान्युत्पा-
 दतीभ्यो गोभ्यः सादुत्पत्तेरिति । ‘तां न इयं’ इत्यनेन भागी न

* ‘इत्यत्र आह’—इति छ, क । इत्यत्राह’—इति छ, न ।

† ‘अयदध्वर्यो (१) परिवेकुरितो (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १०. १ ।

स्यादित्येव च ह, — “अग्निरिति । परिपेकस्य शमनार्थत्वादय
 चाग्न्यादित्यन्तमन्तापशमनचमत्वेन शान्तित्वादितिः सम्पादितेन
 परिपेकेणैव शमयति ॥ १ ॥

“अग्नि” रपि क्वचिदेवपरिपेकेसाकल्पेन शमनं न सेह्यती
 त्याह, — “सर्वत” इति । सकृत् कृते शास्त्रार्थ इति न्यायेन
 सकृदपि परिपेके कृते परिपेकविधिय इत्यर्थः । स्यादित्य-
 भिप्रेत्य तदाहति सद्वां दर्शयति । ‘पिः कृत्व’ इति । पितृ-
 सङ्घस्य कार्त्तव्येन शमनहेतु इत्याह, — “पितृदग्नि” रिति
 अयं तमेव परिपेकं प्रकारान्तरेण प्रशंसति ॥ २ ॥

“यद्येवमिति । एव सञ्चितोऽग्निः प्राजापत्यात्मकत्वेन
 प्राजापतेय सर्वलोकहेतुत्वेन तदात्मकत्वात् ‘इमे’ पृथिव्यादयो-
 लोकाः खलु अतश्च तादृगस्याग्नेः परिपेकेषु इमानिव ‘लोकान-
 मग्निः -परितनोति’ परिवेष्टयति । समुद्रस्यावात्मकत्वादितिः
 परिपेके समुद्रेणैवेनान् लोकान् परिवेष्टयति । स च परिपेकः
 ‘सर्वत’ सम्पादित इति समुद्रोपीमान् लोकान् सर्वतः (पयेति
 पृथिव्याः समुद्रेण बलवत्त्वात् अन्तरिक्षदुनोकयोः पृथिव्या
 सुपरिवर्त्तमानत्वात् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् सर्वः समुद्रः
 पयेतीत्युच्यते सर्वत) * परिपेकः सव्याहदपि कर्तुं शक्यत
 इत्यत आह — “दक्षिणाहदिति । अतः प्रादात्पितृकमेव परि-
 पेकः सम्पादितः अतः समुद्रोऽपि तथैव पयेति ॥ ३ ॥

* दक्षिणीपिच्छान्तः प्रदर्शित. पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

समाख्याविनियोगाच्चाध्वर्योः परिषेक प्राप्तापवाद माह, —
 “धर्मीदिति । अथ कक्षादध्वर्युपरिधागेनाग्नीध्रः परिगृह्यत
 इत्यत्राह † अग्निरेष इति परिषेकव्यख्यान्नेरगमनेन अय-
 त्वादध्वर्यो परिषेकारितो † † हिंसा सम्भविता स्यात् अग्नीध्रस्य
 पुनरग्न्यत्कक्षेन आत्मनैवात्मनो हिंसाया असम्भवाद्द्वितीयो
 तस्य परिषेक इत्यर्थः । परिषेकावसरे दक्षिणे निकटे कश्चित्
 पाषाणं निधाय तत आरभ्यत इत्याह । “अग्नीध्रीयादिना †
 निकटः कक्ष-प्रदेशः तत् सन्धिस्थानं । लोकेऽपि पर्वतादिव
 दक्षिणात्पाषाणसन्धिस्थानाद् सर्वत स्तेरस्यस्थाने (१) पाषाणं
 निधाय तत आरभ्य परिषेकेत् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं, प्रकारं परिषेकं विधाय अथ तत्र सम्भवं घटर्षन्
 व्याचष्टे— “अग्न्यूर्जं मिति ‡ । आप इति यत् ‘एषा’ पर्वत-
 श्मनि ‘विता’ अर्क-रक्तः पर्वतेषु पाषाणसन्धिभ्यो या मुत्पत्तेः
 अतथास्तदूर्जं मित्येषभागे य एवाभिधत्ते । ‘जिनिययाणा
 मिति अयतेः शानञ्चि इयङ्-देशे च रूपम् । उत्तरत्र ‘रदणा’
 इत्येतदपि निजन्तं घटन् । “अह्नो भोजधीभ्य इत्यतत् सम्भ
 भागपरिपाद्योर्थः प्रसिद्ध इत्याह, — “एतस्मादिति । ‘पयः’ क्षीरं
 तच्च अनादिभ्यः सम्पाद्यन्ते इत्येतत् प्रसिद्धमेव अत्रात्पुत्र-
 वतीभ्यो गोभ्यः स्तदुत्पत्तेरिति । ‘तां न इयं’ इत्यनेन भागो न

* ‘इत्यन व्याह’—इति ज, झ । इत्यत्राह’—इति छ, ञ ।

† ‘अयदध्वर्यो (१) परिषेकारितो (१)’—observed by Dr. Webber.

‡ वा० सं० १७, १ ।

महतत् तत् एदाश्वस्य प्रतिपादनात् तेषां तत् प्रेरकत्वेन तदुपपादयति । "महतो वा इति मन्त्रम्याय मर्त्तुः,—पर्वी" अस्मिन्नि शिशियणां यिता ऊर्जे रसे चप इत्यर्थः । ता मूर्जे मद्भाः आपवाभ्यां वन्यतिव्यस्य सम्य दित्त पया व्याहरन्ति तद्रसत्वात् । हेतु मतः संग्रहात्—रादाने, सम्यग्दाता यूय ता मिय मन्त्रमाणा मूर्जे वम नोऽस्मस्यं घत सम्य दयति परिवेकानन्तरं अस्मिन्नि इत्यनेन मन्त्रेण पापाणि कुम्भं निदध्यात् इत्याह । "अस्मिन्नि हृदिति, निदधातीति । अस्मिन्नि कुम्भस्य निधाने परिवेकेण गन्तस्य रुद्रस्य तुम्भं पापाणि निहितवान् भवति इत्याह । तस्मादस्मिन्नि तुध दधाति । "तस्मादिति । यतोऽस्मिन्नि हृदिहिता तस्मात्पापो न भक्षणीय । तस्मात्सिद्धिं धारत्वे नद्यास्मरत्वात् नत्वन्नि नस्यन्निन्ता तुधो निधानं पापाण्यतिर—स्नानेपि कर्त्तव्यं स्यात् । अतस्तदुद्गहनेनापि किं मिति निहितेति मन्त्राह,—"अपो इति 'अस्मा कठिनत्वात् 'स्यरः' हृदपि । तथा शिरादिदानीं मुपघातादि कालान्तरेऽनुवर्त्तनात् । अतोऽस्मिन्नि तुधो निधानो स्थित एव सिर दधाति । अस्मिन्निहिन्स्य कुम्भस्य पुन मन्त्रेण स्त्रीकारं विधत्— "मयि त इति । तत् तेन स्त्रीकारेण पुरारामन्यूर्जं अवाभिजायसे । पूर्वं तुधापगमनाये अस्मिन्नि कुम्भे निहित । तदात्मन्यूर्जोप रण न सिध्योवेदिति तदर्थं पुन "स्तथा द्वितीय तथा तृतीय इति । तृतीय वा एव स्थाने किं कर्त्तव्यं मिति ॥ ५ ॥

तथाह,— "निधायेति । उदकां क्रियतेऽनेनेति उदहरणं कुम्भः

“उदकस्रोतः सञ्जायाम्” * इत्युदादेशः । तत्रिधाय त्रिवारं
 विपर्ययते प्रतिपद्येति । सञ्जाहृष्येति विपर्ययत इति
 “उपसर्गस्वायतादिति नत्वं” † किं मर्थं विपर्यय मिच्छाह -
 “एतद्वा इति । एतन्नियमसरे खलु एन मग्निं समस्तात्पर्येतीति ।
 यत एतेनेन ए सञ्जयति लघुमियाचरति अतस्तया कृतेऽग्नि हिस्या-
 दिति । अहिंसार्यं तत्रा एवाग्नेये निष्कृतं इत्यर्थः । तत्रिपय मप
 राध मपमार्दीत्यर्थः । लघुयतीति उपमानादाविति इति क्यच्
 प्रत्ययः ‡ । “तस्मा इति । “झाघङ्ङित्वा दिना समदान सञ्जाया
 षतुर्थी” § इत्यर्थः प्रकारान्तरेणापि विपर्ययण “शंसति ॥ ६ ॥

“यद्देति । प्रदक्षिणप्रकावसरे तैनाग्नि मनुगतो भवतीति
 विपर्ययणात् । तत एव जीवनायाजानं पृथक् करोति । तथा सत्ये
 नेदानीं प्रियमावेन शरोरेणैव ‘सर्वं मायुः’ प्राप्नोति ० ॥

विपर्ययणस्य त्रिवारं करणं “शंसति,—

त्रिविपर्ययत इति ॥ ८ ॥

त्रिवारं पर्येत्य भवत्यात् साश्मानं कुम्भं नैऋत्यां दिशि
 मक्षिपेदित्याह,—

“अथेति । “एतां दिशम्” नैऋतीं दिशं हस्तेनाभिनीय दर्श-
 यति । “एषा नैऋती” दिशिति विवरणात् ॥ ८ ॥

* पा० सू० ६. २. ५० ।

† पा० सू० ८. १. १२ ।

‡ पा० सू० १. १. १० ।

§ पा० सू० १. ४. ३४ ।

“एतद्वा इति । पूर्वं देवा एत मग्निं ‘शतवृद्धियेण धाद्विय
 यमयिवाय स्यग्नेरे-नोक्तप्रदेशे प्रदीपेण शोक रूपं पापं हत
 वन्त । अतो यजमानोऽपि तत्र प्रक्षेपेण तथैव कृतवान्
 भवति ॥ १० ॥

प्रक्षेप ऽ हरण्यसर अग्नेर्वाह्यभागेन हरिदित्याह,— “वाह्ये-
 न अग्नि मिति । तथा हरणेन शोथः पृथिव्यादि लोकीभ्यो
 बहिर्वा ॥तो भवतीत्याह,— ‘इमे वा इति । अग्नेः पृथिव्यादि
 लोकावयव त्मकात्वं प्राजापत्यात्मकात्वात् तथैव वेदेरपि बहिर्हरण
 अभिधाय प्रशंसति । “बहिर्वेदीति ॥ ११ ॥

उत्प्रक रेण साश्मान कुम्भकृत्वा ‘वेदेर्दक्षिणस्या श्रीणी’
 माशुखस्तिष्ठन् य द्विष’ इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणतो निरस्ये-
 दित्याह । “स वा इत्यादिना । उक्तं मन्त्रेण निरसने मन्त्रार्थ
 श्वायव फलतोऽह,— ‘य मेदिति । अमुं ते शृण्वस्वित्यादि-
 कन्तु प्रगीव ध्यास्वात् ॥ निरस्यस्य तस्याश्मनी भेदने कुर्या-
 दात् तत्राह । यदोति । भेतवै भेत्तु गच्छत्वर्थेत्यादि सूत्रेण
 तु मये तवै प्रत्यय । निरसनेनाभिन्नस्य तस्य बालोद्भेदनेन
 किं कथ्यत इति तत्राह । यदा भाति अत्र ‘यदि न भिद्येत
 भेतवै ब्रूयाद्’ इति सामान्येन च तद्भेदन अश्लविषय उदकुम्भ-
 विषय इति निर्णयो दृश्यते । अतोऽत्र विचार्यते, किं भेतद् भेदनं
 कुम्भविषय अश्लविषय एवेति । किं तावत् प्राप्त सामर्थ्यात्
 कुम्भविषय भेतद्भेदन नःश्लविषयं, कुत एतत् एव भेतद्भेद-
 यन समर्थं भवति । यदि न भिद्येत भेत वै ब्रूयादिति ।

पद्मोत्सवसंघं मेव न हि तस्य कठिनत्वात् भेदनं मार्गद्वयं
इति पासेऽभिधीयते * । अश्वविषय मित्तद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् † । न
कुम्भविषयम् । कुत एतत् पर्ययादात् यदा ह्यत्र स भिद्यतेऽयं ता ए
हं गच्छति । यं हेटीति ॥ १२ ॥

सा च शगश्मनि निहितं तदश्मनि चूर्णं ‡ दधातीति । किञ्च
‘आश्मनिवाक्भेदनं कुम्भे भेदनं सामर्थ्यादश्मनिर्वायंवादाद्वाच्य-
त्वाच्चेति धेनुकरणं नाम वक्ष्यमाणं मन्वजपपूर्वकं धेनुरूपीणाहु-
सन्धानम् यतश्चन्द्रियादि कुम्भनिरसनात्तं कर्मकत्वा प्रत्येत्य
देवैर्धेनुकारणाद्यजमानोऽपि एतेन तथैव जतवान् भवतीत्याह,—
‘एतदा’ इति ॥ १३ ॥

विहितं धेनुकरणं आसीनेन सन्धाद्य मिति ज्ञेयाश्चिच्छाग्निना
सोपपत्तिकं मतं पूर्वपद्यायितुं दर्शयति । ‘आसीन’ इति स्वमत
माह— “तिष्ठन्स्त्विति । तिष्ठन्नेव कुर्वीत न पुनरासीन
इत्येवकारेण पूर्वं सुगन्धप्लव्यं मतस्य निरासः । स्वमते
उच्यपत्ति माह— “इमे वा इति । एवं सच्चितोऽग्नि रिति
पृथिव्यादयोऽसोकाः कुतः प्रजापति स्तावत् पृथिव्यादि-
सोकाः हेतुत्वेन तदात्मक एषोऽग्निः प्राजापत्यात्मकः । स यः
स प्रजापतिर्व्यसंसत् मेव स योऽयं मन्विधीयत इत्युक्तत्वात् ।
इत्थं प्राजापत्यात्मना अग्नि रिति सोकाः, सोकायैते तिष्ठः

* का० श्रौ० सू० १८ २ ७ ।

† वा० सं० १०. १ ख ।

‡ ‘एवं’—इति का० श्रौ० सू० १८. २. ८ ।

नीय जडां चयतिष्ठन्त इव । अत्र च पृथिव्यादिलोकत्रया-
 ष्मकस्याग्नेरवयवोभूतानां मिष्टकानां धेनुकरणं स्थित्वा सम्पाद्य
 मित्यर्थः । अपि च लोके तिष्ठन् पुरुषो वीर्यवत्तरो भवति ।
 तस्मात्सीनः ततश्च वीर्यवानिव भूत्वा धेनु करोति । यथा धेनवो-
 ऽभिमतं पयो * दुहन्ति तद्वदेवैता अपिष्टकाः स्वाभिलाषितं
 दुहन्ति बुध्या धेनुर्गेषामनुसन्धानं क्रियते धेनवश्च वीर्यवत्त-
 रोश्च जनेन दुह्यमाना भूयः पयो दुहन्ति न पुनर्दुर्वक्ष्येन । अतो-
 ऽद्यापि स्वाभिलषितदोहनार्थं धेनुकरणं वीर्यवता सम्पा-
 द्यन्तश्च वीर्यवत्† † तिष्ठतः सम्भवतीति तिष्ठन्नेव धेनुः कुर्या-
 दिति भावः तिष्ठन्नपि कथं तिष्ठद् कुर्यादिति ॥ १३ ॥

तत्राह,— “उदङ् प्राडिति” ऐयानीदिगुचते । तदभि-
 मुखद्विष्टमित्यर्थः ‡ । लोके हि यजमानस्य पूर्वभागे धेनोः
 प्रत्यक्षुच्चतयावस्थानो दोन्धुषाश्च प्रत्यक्षुखा यास्तेन दक्षिणभाग
 उपसदनात् स्वाभिलषितदोहनार्थं इष्टकानां धेनुकरणे तयावस्थान
 नृचित मित्याह— “पुरस्तादा इति ॥ १५ ॥

प्रकृते धेनुकरणे स्थानविशेषस्य पूर्वकं मन्त्रं विभक्ते—
 “स यचेति । अग्नेरात्मभागस्योपरि यत्र सष्टु माप्नोति ‘तत्’
 स्थान मभिमृश्या इमा मे अग्ने इति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । अतएव

* ‘या’—इति अ ।

† ‘वीर्यवत्ते’—इति अ ।

‡ का० श्री० छ० १८ २ १०

कात्यायनः— “आत्मान उपरि प्रापयान्ते जयतीमाम इति ५ ।
 अत्रात्मन इति अस्यात्मभागस्येत्यर्थः । अस्यादिव्यतिरिक्तासु
 वहीषु देयतासु सतोष्वपि मन्त्रे अग्नि मेव प्राधान्येन कि
 मिति सम्बोधयतोत्यत आह,— “अग्निर्हेतासा” मिति । अवयव-
 व्यापारे अवयविन सामर्यापक्षत्वादिएकाना मन्त्रवयवत्वेनाग्नि-
 स्तासां करणे असमर्थ इति भावः मन्त्रे आदावेकाव दृश्येति ।
 अवसाने अन्तयापराहंयेति सङ्ख्याविशेष प्रयोगस्याभिप्राय
 भाह— “एका च दृश्येति । य एव परार्हो भूमा अपकष्टं
 बहुत्वं अवरसङ्ख्यापर मसीमाशतावपेक्षया दृश्यस्वसङ्ख्या अवसा
 ततोऽप्यवरा एकव सङ्ख्या ततयार्वाचीनायाः सङ्ख्याया अभा-
 वादिति । अतोऽन्तय पराहंयेति यत् एव परार्हो भूमा
 संकष्टं बहुत्वं अधिकसङ्ख्याकाष्टादशशतसहस्रादिसङ्ख्यापेक्षया
 अन्तस्याधिकत्वं ततोऽपि पराहंस्यापिकत्वं तत चत्तरस्या
 अधिकसङ्ख्याया अभावादित्यर्थः । एवं च देवान् पून सङ्ख्या
 भूमा अधिक सङ्ख्या भूमा च मध्यतः शतादि सङ्ख्याकाः ।
 एनाः इष्टकाः परितो गृहोत्वा धेनुरकुर्वत । यत एवं तस्मा-
 दिदानीं यजमानोऽपि एकायेत्यादिमं मन्त्रपाठेन सहदेव परिगृह्य
 वेतुः कुरुत इति । तन्वेषं सति मन्त्रे यत् सङ्ख्याकानां मिथकानां
 धेनूरूपता सम्पाद्यते तत् सङ्ख्याका इष्टकासा धेनवः क्रियन्ते ।
 तथाप्युक्तसङ्ख्यातिक्रमेण तसहस्रानुसारात् यज्ञोः कर्तृराद्विये-
 तेत्यर्थः । कथं तर्हीष्टकास्तसङ्ख्याका धेनवः सम्पाद्यन्तः ।

इत्यत आह,— “अमुत्र वा इति । - एष यजमानो ऽमु-
 भिन् लोके उपलक्ष्य मेतत् इहलोकेऽपि* नञ्जया इहता
 वीर्यवता † तेन यजुर्मन्त्रेष्वेता इष्टका बह्वीः एकादिपराधान्त-
 सङ्गताः कुरुते, मन्त्र सामर्थ्यादस्यैव बहुवचनम् ‡ ॥ १६ ॥ -

तैत्तिरीयके श्रूयते §,—“धान्यमसि धिगुहि देवान्”—इत्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका कामयते यावदेका तावदाहुतिः,
 प्रथमे न हि तदसिषावदेव स्वात् यावज्जुहोतीति मन्त्रे एका
 च इयवेत्यादिनोत्तरोत्तराधिकसङ्गासन्तानस्य, कल माह—
 “अपेति । अथ तदेवेष्टका धेनुकरणं वाग्धेनुकरणानना-
 प्रशंसति— “यदेवेति । मन्त्ररूपया वाचितत्वात् । अग्नि-
 वागात्मकः एकस्वादिका अपि सङ्गाः वाचा प्रकाश-
 मानत्वात् वागात्मिकाः एव भवति । अन्यवयवो भूताना-
 मिष्टकाना एकादय चेत्यादि सङ्गा प्रकाशनेन मन्त्रेषु देवा-
 वाचा मेव धेनु मज्जुर्वन् । अत इदानोत्तनोऽपि यजमानस्तद-
 देव करोति । एकस्वादि सङ्गानां वागात्मकत्वात् उत्तरो-
 उत्तराधिकसङ्गासन्तानेन वाच मेव भूयसी मविच्छिन्नां सम्पा-
 दितस्वाङ्गवतीत्याह—, “अपेति । ननु च “इमा मे ॥ अम्

* ‘इहाताके,पि’—इति अ. ।

† ‘वीर्यवतेत्यर्थः’—इति ख, भ, घ ।

‡ ‘बहुभवनम्’—इति ज अ, घ ।

§ ते. सं. १. १. ६ ।

| पा. सं. १० २ ।

इष्टका धेनवः सन्वित्पत्न्येनैवैव * धेनुवत्त्वं सम्पादनात् । पुन-
रपि तदेवैता मे अन्न इत्यादिना सम्पाद्यत इति । पीन-
रक्त्या गृह्णा विचारयति । एतद्वा इति इमा मे अन्न
इत्येतेमेया इष्टका अस्मिन्नोक्ते धेनु करोति । अथैता मे अन्न
इत्यनेन अमुष्मिन्नोक्ते स्वर्गं धेनु करोति अतएव पृथगर्थ-
स्वाद्य पुनरुक्ति रितिभावः । इष्टकाना लोकाद्येऽपि धेनु
रुपता सम्पादनस्य फल माह— “अथो इति । तथासति एता
इष्टका रूपा धेनवः अस्मिन्नामुष्मिन्नेषु भयोर्लोकयो रप्येनं यज-
मान भुञ्जन्ति पात्तयन्तोत्यर्थः । भुञ्जन्तीति भुञ्जो नवनं
इत्यात्मने पदं विधानो अवन निषेधात् परस्मैपदम् । हे अग्ने इमा
इष्टका इहलोकै एकत्वादि परार्थान्त सप्त्याविशिष्टा धेनव,
कीयलं हि मिहलोक एव किन्तु हे अग्ने अमुन्नेत्येतत् पदं
मस्य एव विहस्योति । अमुष्मिन्नोक्त इति तत्रापि एता इष्टका
मे धेनवः सन्विति मन्वस्यार्थः ॥ १७ ॥

अथ तत्रैव मन्वान्तरम् प्रदर्शयन् व्याचष्टे— “ऋतव
स्येति † । ऋतवो हीति एता इष्टका ऋतव खसु संवत्सरा
अकस्यान्ने अययत्वादित्यर्थः । अहोरात्राणि वा इष्टका
अत्यत्राप्ययमेवाभिप्रायः । ऋतावृध इति शान्दसो दीर्घः ; ऋता-
वृध इति पुनर्वचन सादरार्थः । अष्ट मन्वत् ॥ १८ ॥

* ‘मन्वि एतेवैव’—इति अ० ।

† ११० सं- १७ १ ।

“विराजो नामिथादिकथ्याय मर्थः — एतस्मिन् काले खलु 'देवाः' यथा 'यथा एता इत्का चाचक्षते' यैर्ना मभिरेना इटका चाचक्षते जना तै रेव ना मभिरेना इटका चाचक्षते जनाः तै रेव नामभिः स्वय मयाह्वयन्ताम् । ततश्चेता इटका एभान् देवान् 'अभ्युपावत्तंम्' तत् समीप मगमत् । 'अथ लोकम्पृथा एव' अविहितनाम्नः धेनुरूपतया अत्यर्थं मूर्खं विमृजन्त्यः ; परान्मुखा एव तस्युः अन्यासा मिटकानां स्वयमादृशा रेतः सिन्धिविद्योतिरपस्याप्राणभृदित्यादिकानि विशन्ते लोकम्पृथानान्तु तथा प्रातिस्त्रिकनामधेयाभावादि-इटकात् स्वनामानाद्धानेन विमुखा भूत्वा अवस्थिताः * इत्यर्थः । यथादेवास्ता इटका विराजनाम्नो रकुर्वन्त † । अतः स्वय मपि तत् समीप मगमत् । अतएव तस्मादुपधानावसरेऽपि लोकम्पृथा दशदशोपधाय मन्त्रेणाभिमन्त्रयते एवं च सति विराजो दशाचरत्वात् देवा विराजः कृतवान् भवतीति । तस्मान् मन्त्रे लोकम्पृथा उद्दिश्य विराजो नामेति प्रयुक्त मिति ॥ १८ ॥

विशद मन्यत् ऋतवस्येत्यादि मन्त्रस्य योजनं यथा-श्रुत मेव इटकानां धेनुरूपता सम्पादनानन्तरम् “मण्डूकेनाथ-कया वेतसशाखाभिरग्निस्वन्स्य विकर्षणं विधत्ते— “अथेति ।

* 'वनस्थिरः'—इति च, 'वनस्थित'—इति भ ।

† 'रन्कुर्वन्त'—इति छ ।

एतथा इत्यादिकस्य सखन्वस्तु प्रागेवाभिहितः । विहितं तद्वि-
कर्षणं 'सर्वतः' कर्त्तव्यं मित्याह ॥ २० ॥

सर्वत इति सर्वत्रापि विकर्षणस्य ग्रमनार्थतां दर्शयति—
“यद्देवेन मिति । 'एन' मग्नि मण्डूकादिभि 'विकर्षति इति
'यत्'- यत्र एतत् कारणं खल्विति कारणाभिधानं प्रतिज्ञाय
'यत्त' मित्यादिना तत् प्रदर्शयते,— 'अग्ने' पूर्वं यत्र यस्मिन्
प्रस्तावे ऋषिशब्दाभिधेयाः 'प्राणा' एत मग्निं समस्तुर्वन् संस्कार-
प्रकारस्तु पठकाण्डस्वादाहुतः ; तदाति * प्राणास्त मग्नि 'अग्नि'
र्योश्चितयतः ता यापः सस्कन्ना मण्डूका' अभवत् ॥ २१ ॥

ततः प्रजापतिः प्रतिनोऽम्नाकं रसो वाङ्मादित्यद्विरतो
स प्रजापतिर्व एतस्य 'रसस्य एष' वनस्यति वंशु इति
अभवत् । तस्येति कर्मार्थे पठो एष इति प्रत्ययेण
निर्दिष्टम् । 'तं' वनस्यति वेतस इति परोक्षेणाप्याह ।
यत एष सुक्तं तेन वेतसोऽभूत् खलु 'तं' देवाः परोक्षकामत्वा
हेतस इत्याचक्षते । अथापो यदभुवन् अवाक्कादृगादिति तस्मात्
स रस 'अवाक्का अभवन्' । तास्य देवताः परोक्षकामत्वा
दवका इत्याचक्षते । "ता हेता इति । उक्त प्रकारेण
'मण्डूकाः' साक्षादेवापः वेतसोऽपि तद्रसवेदानान् अयकालुत
इमात्मकत्वादिति सर्वेष्येते मण्डूकादयः अवकात्मका इति ।
ता एता स्त्रिविधा आपः खलु तस्मात्ते रवकर्षणैरेता स्त्रिविधा-
भिरप्यद्विरेन मग्निं ग्रमयितवान् भवति ॥ २२ ॥

इत्य' मण्डूकादीनां भवात्मकत्वेन ग्रमयणार्थत्वं प्रद-
 र्शाप्यमानैव कृत्स्नात्मरूपेषु प्रशंसति,— “यद्देवेति । पूर्वं
 प्रजासृष्टिनिबन्धनेन विसृंसनेन परासुः प्रजापति इदानीं
 ख्यमसत्त्वेषु संस्कारेषु प्राणादीनां निधानात् पुन हृत्यस्यत
 इति धायमानाग््निलक्षणः प्रजापति र्जायत एव । आय-
 मानस्य च सर्वावभोग्यार्थं सेवोत्पत्तेः ; एतौऽपि सर्वं आ भ्राय
 जायते । मण्डूकादयश्च कृत्स्नं मन्त्रम् । तदेव प्रदृश्यते,—
 “पशवश्च ह्येता इति । ‘एता मण्डूकावकावेतश्च शाखाः’ •
 क्रमेण पशव आदौ वनस्पतयश्च भवन्तीति । मण्डूकादय
 स्यावदजङ्गमात्मकं कृत्स्नं मन्त्रं अत्र प्रदृश्यते । मण्डूकादयः
 सर्वे अपि च भवात्मकाः । तथापि अवकानाम्पेसैका यच्च मत्वाद-
 प्राप्तिं वनस्पतिरूपत्वाच्च ता अपाप इत्युक्तम् । एवञ्च सति मण्डू-
 कादिभिविकर्षणेण एन मन्त्रिं सर्वावसेन प्रीणातीति ॥ २१ ॥

विकर्षणैश्च वीतरसान् मण्डूकादयोऽनुपलोवनीयः असन्नि-
 त्याह,— “मण्डूकेनेति पशुनाम् । पशूनां मध्ये मण्डूकेन विकृष्ट-
 वानिति यत् यस्मात् पशूना मध्ये मण्डूका गतदारत्वान्
 पश्वन्तरवदुपकारको न भवतीति । सो अध्वर्युं कथ्यते एव
 सेवावका अपि मत्साः पेयावान् भवतीति वेतसोऽपि वनस्पत्यन्तर-
 यत् पुष्पकलादि नोपकारको न भवतीति । एते सर्वे अनुजीव-
 नीयाः अभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

मण्डकादिभिः कथं सम्भवतीति तदुपाय माह—
 स तानाति 'सोऽध्वर्युः' 'तानि' मण्डूकादीनि 'वंगे प्रबध्य'
 विकर्षणेनेति शेष । पूर्वं मन्त्रिण्यस्य सामान्येन विकर्षण
 मुक्तम् । अयेन विकर्षति । सर्वतो विकर्षतीति । तत्रे-
 दानी कस्मिन् कस्मिन् प्रदेशे केन केन प्रकारेणिति विशेष
 जिज्ञासाया माह ;— "दक्षिणाहनेति । परिश्रिता मन्त्ररेणाने-
 रात्मना भागस्य दक्षिणभागे प्रथमं 'प्राग्' अपवर्गं कर्षति ।
 "समुद्रस्यत्वेवेति * मन्त्रेणैस्वर्यः । दक्षिणाहनेति व्यत्ययेन
 प्रतीया । समुद्रस्य त्वावकयाम्नि परिष्वयामसीत्यस्य तात्पर्यं माह
 — "समुद्रियाभिस्त्वेति । समुद्रशब्देनाप जलायय उच्यते ।
 समुद्र सम्बन्धिनोभिरङ्गि 'स्त्वा श्रमयाम्' इत्येतदुक्तं भवति ।
 श्रवकाया अवात्मकत्वात् तथा सश्रवणेन श्रमनस्य निष्पा-
 दनादित्यर्थः । "समुद्रियाभिरिति समुद्रा आह † इति
 प्रत्ययः । तस्य चायनेयी इत्यादि सूत्रेषापि यादेशः । इ 'अने'
 'त्वा' समुद्रसम्बन्धिन्या 'श्रवकाया' यदि 'परिष्वयामसि' परितः
 शब्द गुणः इदन्तो मसि रित्युत्तमपुरुष बहुवचन सकार-
 श्यान्ते इकारागमः । तेन सश्रवणेन शान्त स्वं 'श्रवणं' अस्म-
 दर्थं पावयति शोभवतीति 'पावक' पावयिता 'शिव' यान्तः
 यानुकूल्यवान् भवेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २३ ॥

* वा० सं० १७ ४ ।

† पा० अ० ४ ४ ११८ ।

एतत् प्रकारेण दक्षिणभागे विकृत्य पश्चिमभागे उदगप-
 यम् "हिमस्यत्वेत्यनेन मन्त्रेण ॥ विकर्षेदित्याह,— "अह
 जघनाहनेति । 'यद् गीतस्य' इत्यादिकस्याय मर्षः— 'यत्'
 अतः 'गीतस्यापि प्रगीतं' प्रकृतं गीतं 'तद्धिमस्य जरायु
 जरायुशब्दो गर्भवेष्टनवचनः अतश्च जरायुर्यथा गर्भं माच्छा-
 दयति तद्वदधिकं श्योतमभिभवेमाच्छादयतीति । हिमस्य
 जरायुष्येति शीतादप्यधिकशीतत्वं सुच्यते, इति । अत्र अना-
 रमका मण्डूकादय एव हिमस्य जरायुषेत्यनेन विवक्ष्यते । तेन च
 शब्देन तथा अभिधानं प्रकृतशमनसमर्षत्वात् सूचनार्थं मिति
 प्रतिपत्तव्यम् ॥ २१ ॥

अथोत्तरभागे प्रागपवर्गं "उपश्लक्षुपेति † मन्त्रेण विकर्षे-
 क्षिति विधत्ते— "अथोत्तराहनेति मन्त्रस्य अष्टार्थं इत्याह
 यथैवेति ॥ २० ॥

अथ पूर्वभागे "अपा मिद मित्यादि ‡ मन्त्रेण दक्षिणापवर्गं
 विकर्षेत्त्याह अथ पूर्वार्हनेति । अथ मयि मन्त्रस्यष्टार्थं इत्याह—
 "यथैवेति § अन्ते यदेतन् मण्डूकावकावेतसः शास्त्रालक्षणं
 अस्य इदं अपानयनं नितरां स्थानं अपा मत्पीयस्वेति तदयं
 नत्वं सम्भवतीति । तत्राह समुद्रस्येति नद्याल्पीयसी अपानयनं
 मेतत् । अपि तु 'समुद्रस्य' जलनिधिरेव 'निवेशनं' निवे-

१ वा० अं० १० ५ ।

† वा० अं० १० ६ ।

‡ वा० अं० १० ७ ।

शतेऽस्मिन्निति निवेशनं अधिकरणे लुट् स्वामि मित्यर्थः ।
 एवञ्च तथाविधेन मण्डूकादिना विकल्पे यतः अतस्त्वां
 प्रवोमि ते हेतयो ज्वालाः अस्मादन्वां 'स्तपन्तु अस्मभ्यं' तु त्वं
 पाठकं 'शिवय' भवति मन्त्रार्थः । तन्नाम विकर्षणप्रकारं
 हस्ताभिनयेन दर्शयन् दक्षिणभागादिप्रदेशे विकर्षणात् सिद्धं
 प्रादक्षिण्यक्रमं प्रशंसति । इत्यग्रे विकर्षतीति,— "देवनेति ।
 देव मनुष्येभ्यो * सूत्रेण देवायं वा मत्स्यः । देवं देवं देवोचितं
 भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मभागविकर्षणस्य प्राथमिकत्वं सुपणादयति,— "आ-
 रमान मिति दक्षिणार्धे नेत्यादिना विहितं विकर्षणं मन्त्रे-
 रात्मभागे एव क्रियते । अतथाग्रे आत्मानं विकर्षतीत्येतदुप-
 पन्नं कृतः सम्भवति । जायमानस्य करचरणाद्यवयवजातस्य
 मध्ये पूर्वमात्मभाग एव सम्भवति तत् सकाशात् करचरणादीनां
 सुत्पत्तेरिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणं विधाय तत्क्रमसिद्धं
 प्रादक्षिण्यं पूर्ववत् प्रशंसति ॥ २९ ॥

अथेति पक्षादीनां विकर्षणं मात्मभागं अभिसृष्टं कुर्या-
 दित्याह । अभ्यात्ममिति अस्यात्मना मभि अभ्यात्मं लक्षणे-
 नाभिप्रती आभि सुख्य इत्यध्ययवी भावसमाप्तः । अनयेति
 समासात्सङ्घे † विकर्षणानुसारेण 'शान्तिं' निहितयान् भवतो-

* 'देवमनुष्यापुंसवृद्धमर्तोभ्यो द्वितीयासमन्वोर्बहुकम्— पा० छ०

त्याह । अथोक्तं भवेति कथं मन्वाणं विकर्षणं भवतीति ;
 तत्राह परस्मादिति । अथ दक्षिणपक्षादीनां विकर्षणेषु मन्वाणं
 विधत्ते,— अन्ते पावकं रोचिषेत्वादिना मन्वेतु * पावक-
 मन्वययोगस्याभिप्राय माह— 'पावकं पावक मिति 'यत्' अतु
 अतु 'यिव' तस्मैवाहं प्रदर्शनं 'मान्त' मित् तत् 'पावकं'
 भवति । अयान्तस्य अहि सम्पादकत्वात् अतश्चान्तेः यान्तस्य
 सिद्धये तेन मन्वेन सम्बोधन मिति ॥ १० ॥

भावः विकर्षणे विनियुक्तानां मन्वाणां सप्तसप्तदश प्रथंसति,—
 "सप्तभि रिति । 'सप्तचितिकोऽनि' रित्यनेन 'सप्तर्षवः सप्तसप्तदशः
 सप्तसप्तदशोऽनि' रित्यनेन च पृथगीवाक्येः सप्तसप्तदशायाम् प्रदर्शयते ।
 पञ्च चित्तयोर्नित्याः इतरे च चित्ती नैमित्तिके इति सप्तचित्तयः
 अधिमासापेक्षया सप्तर्षवः । यस्मिन् वंशे मण्डूकादीनि यद्वा
 वित्तष्टम् वंशं मुत्कारे 'मदक्षिणदित्याह तं वंश मिति ॥ ११ ॥

अथैनं मन्त्रं परितः सामभिर्गात्रेदित्याह—'अथेति । विहितं
 सामगानं समूहरूपतया प्रथंसति । अत्रैव इति । कथं मितत्
 साम्ना समूहरूपत्वं मिति, तत्राह— "सामानोति" । अगानाके
 गरीरेव स्वानाधिकारादि पञ्चभेदविशिष्टत्वात् वा साम्ना
 प्राणत्वं प्राणसामृतं अतु प्राणसम्बन्धे भरणाभावात् । अतश्च
 प्राण रूपेण साम्नासम्बन्धमजरूपत्वात् सामानेना अत मुत्तमं
 रूपं मन्त्रिबन्धो निर्द्घातीत्यर्थे तच्च सामगानं सर्वतः कर्त्तव्यं

मित्याह । “सर्वत इति । अतः पुनस्तदेव सामानं प्रजा-
पति सम्बन्धिना सामनः अनस्थिकामृतरूपत्वसाधनतया प्रग-
सति ॥ ३२ ॥

“यद्देवेन मिति । एतस्मिन् काले अतु देवा इमं
प्रजापतिसम्बन्धिना ‘सामानं गरीर ‘अनस्थिकामृत’ एव
‘कुर्वीमश्नीति’ अकामयन्त अस्त्वाविनश्रत्वेन तद्विनिष्ठापि गरी
रस्य विनश्रत्वात् तद्वहितं प्राणगरीरं कर्मनभ्यप्यनित्यर्थः ।
तत एते येन प्रकारेण ‘ममात्मान मनस्थिकं करवामह’
एतत् प्रकार सुप्रजापतीत्युक्त्वा ययात् कथं तत् प्राणीपय इत्य-
पेक्षायां “चेतयध मित्यनुवन् । तदाकथञ्च नृति त्वय मेव विवृ-
षोति,—“चिति मित्यादिना । ‘चिति’ विमर्शमिच्छतेति अतु
‘ते अनुवन्’ एव अपि किमर्थं अनुवन् मित्याद्यद्वाह “तद्विच्छ-
तेति । तदिति निश्चयत्वयः येन प्रकारेण ‘ममात्मान मन-
स्थिकं’ कुर्वीमहि तत् प्रकार परिणाय चिति मिच्छेति नृव
नित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथात्ते तथा विचारयमाणा स्तदुपायत्वेन एतानि वक्ष-
माणानि गायत्रादीनि सामानि दृष्टान्ते ‘रेनं परि गीयैत
मात्मानं खयोद्दिष्ट मकुर्वन् अतस्तद्देव यजमानोऽपि कुरुते
सर्वत इति । पूवादिभागेषु सर्वतो गानेन गरीर सर्वतः
कारणैर्न मनस्थिकं समृतं करोति । विहितं गान मासी-
नेन तिष्ठता वाकार्ये मिति । तत्र खेच्छयान्यतर प्रकारेण
तत् प्रकृती नियम माह — ‘तिष्ठन्निति । तत्र शीत्वस्यार्थं

त्रिवरणं कृत्स्न मिति । तत्र द्विहारे खलु कृत्स्नं साम
भवति । सामान्यरूपेषु द्विहारे कृत्स्नं अपि सामवर्त्तत इति
अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यन्तरेषु कं हिकरोति । सामे वा करोति ।
अथेनं सामभिः परिगायतीति सामान्येन विधानात् देशविशेषे
सामविशेषगानं अभिधत्ते ॥ १४ ॥

“गायत्र मित्वादिना । ‘तत् सवितुर्वरेण्यं’ * मित्वाष्टाङ्गा
गायत्रा सृच्युत्पन्नं साम गायत्रम् । तत् पूर्वभागे गायेत् ।
एवञ्च गायत्रा अग्निना सहोत्पत्ते ततोत्पन्नस्यापि साण्णो-
ऽग्नित्वात् सञ्चिताखिलसत्त्वस्य प्रजापते रन्नि मेव गिरः
प्रदेशत्वात् किञ्चास्य गिर एवेतेन सामगानेन ‘अमलिक मसृतं’
करोति ॥ १५ ॥

‘अभिस्वा शूरनीनुम’ † इत्येतस्या सृच्युत्पन्नं साम रथन्तरं
तद्विषयपदे गायेत् । एवञ्चास्य श्रियो मेव दक्षिणं पर्व
कृतवान् भवतीति चाह— “रथन्तर मित्वादिनां अस्याष्ट

* गायत्रसामः—

तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गोदेवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

—इति उ० ६ प्र० ३ अ० १० सू० १ अक्षि ।

† रथन्तरम्—

अभि स्वा शूर नीनुमो इत्या इव धेनवः ।

ईशान मस्य जगतः सहेन्द्र मीशान मित्र तस्युवः ।

—इति इ० ४ प्र० १ अ० ४ सू० १ अक्षि आ० १ प्र० १ अ० २१ प्राम ।

हीति । 'रमि इति । इन्द्राभिनयेन दर्शयति । यत इमे
 सर्वे रसा अस्वा मन्वतिष्ठन्ते । अतोऽतिगयरमागरत्वेन इयं
 रसवतः रसतम एव रसंतमः ॥ तत्र यरोचकामत्वाद्देवा रयत्तर
 मभिदध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

'त्वामिह हवाम' १ इत्येतस्या मृच्युत्पन्नं माम अहत् तदु-
 त्तरे पत्ने गायिन् । तथापदिव मीवाभ्योत्तरं पक्ष अतवन् भव
 तीत्याह — "उहदुत्तरे पक्ष इति । 'वद्विंठा अतिगयेन उहती
 उहच्छब्दादतिगयायं इटनिटिलीये च रूपम् ॥ ३७ ॥

'कयानक्षिप्र आशुपद्' ३ इत्यस्वा मृच्युत्पन्नं साम वास-
 दीप्यम् । तदात्मभानि गायिदित्याह । "वामदेव्य मिति । आत्म-

• 'रसतमः रसतम एव रसंतमः'—इति ह ।

† उहत्त्वामः—

त्वा मिह हवामहे साती वाजस्य कारवः ।

त्वा इनेभ्यिन्व सत्यतिं नरत्वा काठाभवेतः ॥

—इति ह० १५० १७० १८० २ अचि, व्या० १५० १७० २० वास

‡ महावामदेव्यसाम,—

कया नक्षिप्रया शुकदूति सदाशुवः सखा ।

कया अक्षिप्रया वृता ॥ १ ॥

कषा सखी मदानां मरुद्विहो मत्सदम्भः ।

इदाक्षिप्रयाये वसु ॥ २ ॥

अमी यु नः सखीना मवितर परिगुणाम् ।

अतम्भवास्तये ॥ ३ ॥

—इति उ० १५० १७० १८० १—इ अचु. उ० १८० १७० १ वास ।

भागे वाग्देवस्य नामेन वायु मीवात्मनं करोतीत्याह । “प्राची वा इति । “मर्षेवा मु ईष देवाना माजा यद्वायुरिति । तदु-
भागे तेषां व्यवहारम वादिचर्यः ॥ १८ ॥

अथ पुनश्च ‘यज्ञायज्ञीयं’ ० साम गायेटित्याह .— यज्ञा यज्ञिय मिति । ‘यज्ञा यज्ञा यो ऽवमय’ इत्येतस्या नृशुत्यत्रं साम यज्ञायज्ञीयम् । यज्ञायज्ञ मन्त्रोऽपि अस्तीति विद्वद्भ्य मतोऽपि सूक्तमन्त्रोरिति सामर्थ्येणः । अस्य इयादेमः, अत्र यज्ञायज्ञीय मिति । अस्त्वं चान्द्रमम् । यज्ञायज्ञीयं च चन्द्रा-
कर्ता प्रतिज भोति । ‘चन्द्रमा वै यज्ञायज्ञीय’ मिति । तदे-
वोपपादयति “यो हि कयेति । ‘यज्ञः संतिष्ठते’ सम्पूर्णता मिति । तस्याहुतीनाए रसा” एनं चन्द्रमस मीति । अतएव देवा एत सुयज्ञोवन्ति । अतो यज्ञाहुति रस-य चन्द्रं प्रति प्रातिहारा यज्ञायज्ञः कृत्वा एव यज्ञः एत भव्येति । तस्मात् ‘यज्ञो यज्ञ’ एत मीतीति , चन्द्रमा यज्ञायज्ञीय मिचर्यः ॥ १९ ॥

अथ यज्ञायज्ञीयस्य चन्द्रात्मकत्वम् । ततः किं प्रकृते समां-
यत मिति तु आह— चन्द्रमस मीतेति “प्रजापतेर्बुद्दय मिति ।
‘कश्चित् साम तदव्यय गायेटित्याह— “अथेति । तत् साम
आदित्यात्मना स्तीति । “असौ वा इति । आदित्यस्य बुद्दय

० यज्ञायज्ञीयं साम —

यज्ञायज्ञा यो अवमये गिरा गिरा च एवमि ।

प्र प्र ययमवर्तं जातवेदमं प्रियमिचर्यं अरुचिचम् ॥

—इति ह० १४० १४० ३२० १ अथि, ने० १४० ३४० १५ नाम ।

सादृश्यं प्रदर्शयन्नेनोक्तं प्रजापतेर्हृदयसादृश्यं प्रजापतेर्नोक्तं प्रजा-
पतेर्हृदयत्वं उपपादयति । 'अक्षय' लक्षण एत इति । गायत्र्या-
दीनां गानस्य स्थान विशेष उक्तः । अथैतद्गानं कस्मिन्
स्थाने कर्तव्यं मिति तत्राह,— 'आत्मन्' इति आत्मभागेति ।
यत्र क्वचित्क्रियतेति तत्राह— "निकञ्च इति । निकञ्चावप्युभौ
विद्येते इति तत्रान्यतरस्मिन् क्रियसेत्यत आह— "दक्षिणे
निकञ्च इति । अतोऽस्माद्विकञ्चा हृदयं 'ने दीय उत्पन्न'
सन्निहितं तदीय इत्यस्यान्तिकार्यत्वात्तद्योगे 'दूरान्तिकार्यैः
पठन्त्यतरस्या' * मिति पक्षे प्रकरणात् पञ्चम्याविधानादत
इति पशमी इत्थं प्रजापते हृदयस्यादित्यात्मकत्वात्तस्य
गानेनादित्य मेवान्ने राशमभागं करोतोत्याह,— "आदित्य
मेवेति ॥ ४ ॥

प्रजापते हृदयं गायत्र्यादिसामवत् च कस्याश्चिदक्षि न गीयते ।
अपि तु केवलं प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते अतएव आप-
स्तम्बेन सूत्रितं,— "प्रजापतेः सामान्त्वं गायतीति † अतस्तस्य
साम स्तयोः शब्दयोगान्न प्रशंसति— "प्रजासु वेति । न च
ता प्रजासु प्रजापता वित्त्वभिधेय निर्देशः क्रियते नहि तत्र
गानं सम्भवति अशक्यत्वात् नचाय शब्दनिर्देशः । प्रजास्त्विति
बहुवचनवैयर्थ्यात् । अतः कथं मस्य वचनस्योपपत्तिरिति
नैतदस्ति वाच्यवाचकयोर्भेद विवक्षया वाचकशब्दे क्रियमाणं गानं

* मा० सू० २ ३ ७४ ।

† आप० शौ० सू० २ १२. ७ ।

वाच्ये क्रियत इत्युपचर्यते । तद्यत् 'प्रजासु हृदयं दधाति'
 अथ 'यत् प्रजापतो गायति तदग्नीं हृदयं दधातीति' ।
 अग्निवेदेषु फलसम्बन्धदर्शनात्तदनुरोधेनाग्निवेदे एव गायतीति ।
 उपचारोक्तेरभिप्रायः पूर्वं प्रजा प्रजापतिशब्दयोर्गर्तनेन प्रजासु
 अग्नीं च हृदयं निधीयत इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथान्ते स्तदुभयात्मकत्वात् तत्रैव गाने तत्रोभयत्रापि हृदयं
 निधीयत इत्याह,— "यदेवेति । प्रजाशब्देन प्रजापतिशब्देन च
 तस्य गानं सम्मो क्रियते । अतएव पूर्वस्तच्छब्दयोर्भिधेयप्राधान्ये-
 नान्ते रूपसर्जनत्वं सुक्तम् । अथ तु अग्निप्राधान्येन तच्छब्दयो-
 रभिधेयस्योपसर्जनत्वं सुच्यत इति विभागः । "अयं वा अग्निः
 प्रजाय प्रजापतियेति । स यः प्रजापतिर्व्यसंसताया मेव 'स
 योऽयं मग्निश्चियत इति श्रुतेः अग्निस्त्वायत् प्रजाः प्रजापतेश्च
 सर्वप्रजा निर्माहस्त्वेन तदात्मकत्वात्तद्वाराग्निरपि प्रजात्मक
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अथैतानि गायत्र्यादीनि सामानीष्टकारूपेण स्तौति— "ता
 हैता इति । सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यभूतं सु वै
 प्राणा अमृतं मेवास्त्रिषु तद्रूपं सुसमं दधातीति सामान्या-
 वदं भूतत्वं सुक्तं मेव इष्टकानां प्रतिदिशं सुपधीयमानत्वा-
 दुपधानवादेः तेषां प्रतिदिशं गानादिष्टकात्त्वोपचारः । एवञ्च
 तान्येतानि सामान्यभूतेष्टका भवन्ति । "ता हैता इति
 स्तौति द्विविधेष्टका एते त्र्येष्टका उक्तमाः सर्वाश्च इष्टकाश्च
 उच्यन्ते च उपरिचय उपदधाति । तेनायं दृश्यमानस्य

सर्वस्याप्यस्य सुतमं दधाति । तस्मादस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्या-
 स्य सुतमं भवति । विहितं सामगानं समाख्यानादुद्गातुः
 प्राप्नोतीति । तदपवाद माह— “नान्योऽध्वर्योरिति । इतरस्य
 मातृत्वे दोष माह— ‘इष्टका वा एता इति । एतेषां साक्षा
 मिष्टकास्वादितृकानां चाध्वर्युणोपधेयत्वादितरस्य * मातृत्वे तदु-
 पधानवैधुयैवाध्वर्युर्विजितं पराभूतो भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्घमहेभ्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलाभूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताध्वीन् पञ्चसोरींश्चिदग्रतःकलताघेनुसौवर्णभूमीः ।
 इन्द्रोऽस्रं रुक्माजिद्विपसहितरथी सायणिः सिद्धचार्यी ,
 व्ययाणोद्विभ्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

* ‘आध्वर्युरिति इहस्य’—इति ६, ७ ।

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

उपवसथीयेऽह्नःप्रातरुदित ऽथादित्ये * । व्याचं
 विसृजते व्याचं विसृज्य पञ्चगृहीत भाज्यं गृह्णीते
 तत्र पञ्च हिरण्यकक्षान् प्रास्यत्यथैतत् त्रयं
 समासितं भवति दुग्धि मधु घृतं पाल्यां वा स्थाल्यां
 क्षौरविल्यां तदुपरिष्ठाद्भस्मृष्टिं निदधाति† ॥ १ ॥

अथान्नि मारोहति । नमस्ते हरसे शोचिषे
 नमस्ते ऽथस्त्वर्चिष ऽइत्यथैष सर्वाऽग्निः संस्कारः
 स एषोऽत्र तस्मा ऽअलं यद्विष्वादां जिहिष्-
 सिषिद्य सु वा ऽएष हि नस्ति हरसा वै नः शोचिषा
 व्यार्चिषा वा हि नस्ति तयो हैन मेघ एतैर्न हि-
 नस्त्वन्त्यांस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मभ्यः
 शिवो भवेति यथैव यजुस्तथा वसुः ॥ २ ॥

भारुद्धान्निष् स्वयमावृणां व्याचारयति ।
 भाज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो वसुः ॥ ३ ॥

* 'आदित्ये'—इति ग, घ ।

† 'निदधाति'— इति ग, घ ।

स्वयमात्स्नां व्याधारयति । प्राणः स्वयमात्स्ना
प्राणे तद्वन्नं दधाति * ॥ ४ ॥

यद्वै स्वयमात्स्नां व्याधारयति । उत्तरवेदि-
ह्येपान्नेरथ या ममं पुष्वां व्याधारयत्यध्वरस्य साध
ह्येपान्नेस्ता मेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥

पश्यस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् पश्यति प्रत्यक्षं सौत्तरवेदिः प्रास्ता एवेह
भवन्ति परोऽर्चं वै तद्यत् प्रास्ताः परोऽर्चं मिय
मुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै
तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सौत्तरवेदिर्वेदिकारेणे-
मां परोऽर्चं वै तद्यद्वेदिकारः परोऽर्चं मिय मुत्तर-
वेदिराज्येनाज्येन स्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति पञ्च-
गृहीतेन पञ्चगृहीतेन स्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यति
हारं व्यतिहारं स्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥

* 'दधाति'—इति ख ।

† 'व्याधारयन्ति'—इति ख ।

नृषुदे वेडिति । प्राणो वै नृषुन् मनुष्या
 नृस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्निस्तु मेतत् प्रीणाल्य-
 सुषुदे वेडिति यो ऽस्वग्निस्तु मेतत् प्रीणाति
 बर्हिषुदे वेडिति य षोषधिष्वग्निस्तु मेतत् प्री-
 णाति व्वनसुदे वेडिति यो व्वनस्पतिष्वग्निस्तु
 मेतत् प्रीणाति स्वर्विदे वेडित्यय मग्निः स्वर्वि-
 दिम मेवैतद्ग्निं प्रीणाति ॥ ८ ॥

यद्देवाह । नृषुदे वेडसुषुदे वेडित्यस्यै वैता-
 न्यनिर्नामानि तान्येतत् प्रीणाति तानि इविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै इविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतद्गनी-
 नस्मिन्नग्नौ नामयाहं दधाति ॥ ९ ॥

पञ्चैता आहुतीर्जुहोति । पञ्चचितिकोऽग्निः
 पञ्चऽर्त्तवः सब्वशरः संश्वत्सरो ऽग्नियांवाननिर्धाव-
 त्यस्य मावा तावतैवैन मेतद्द्वेन प्रीणाति ॥ १० ॥
 अथैनं समुच्यति । दधा मधुना घृतेन

जायत ऽएष एतदुच्चीयते स एष सर्व्वमा ऽभन्नाय
जायते सर्व्वमेतदन्नं यद्दधि मधु घृतं सर्व्वेषै-
चैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वतः समुद्यति सर्व्वत
एवैन मेतत् सर्व्वेणान्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥

यद्देवैनं समुद्यति* । अत्रैष सर्व्वो ऽग्निः
सुस्कृतस्तस्मिन् देवा एतद्रूप मुत्तमं मदधुस्तथैवा-
स्मिन्नय मेतद्रूप मुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपं मेतदु
परमं मन्नं यद्दधि मधु घृतं तद्यदेव परमं रूपं
तदस्मिन्नेतदुत्तमं दधाति सर्व्वतः समुद्यत्यपि
वाह्येन परिश्रितः सर्व्वत एवास्मिन्नेतद्रूपं मुत्तमं
दधाति दमेस्ते हि शुभा मेध्या अग्नैरयं हि
देवानाम् ॥ १२ ॥

यद्देवैनं समुद्यति । एतदे यधैतं प्राणा
ऋषयोऽग्रे ऽग्निं समस्कुर्व्वं स्तदस्मिन्नदोऽमुं पुर-
स्ताद् भागं मकुर्व्वताद्ः सजूरब्दीय मथास्मिन्नेतं
सुद्वित ऽउपरिप्राद् भागं मकुर्व्वत तद्यत् समुद्यति

युऽएवास्मिंस्ते प्राणा ऋषयः सृष्टित उपरिष्ठाद्
भाग मकुर्वन्त तानिवैतत् प्रीणाति दधा मधुना
घृतेन तस्योक्तो वम्बुः ॥ १३ ॥

ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियाना
मिति देवा ह्येने देवानां यज्ञिया उ यज्ञियानाए
सव्वत्सरीण मुप भाग मासत इति संवत्सरीणए
ह्येत एतं भाग मुपासते इहतादो हविषो यज्ञे
अस्मिन्नित्यहतादो हि प्राणाः स्वयं पिवन्तु मधुना
घृतयेति स्वय मस्य पिवन्तु मधुनद्य घृतस्य चेत्ये-
तत् ॥ १४ ॥

ये देवा देवेषु । अधि देवत्व मायन्निति देवा
ह्येते देवेष्वधि देवत्व मायन्ते ब्रह्मणः पुर एतारो
अस्येत्यय मग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर एतारो येभ्यो न
अकृते पवते धाम किञ्चनेति न हि प्राणेभ्य
अकृते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या-

* 'चेत्येतत्'—इति ग ।

† 'देवेषु'—इति ख, 'देवेषु'—इति ग ।

ऽश्रधि स्तुष्टिति नैव से दिवि न पृथिव्यां यदेव
प्राणभृत्तस्मिस्त ऽद्व्येतत् * ॥ १५ ॥

हाभ्याः समुचति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतत्
समुचति † ॥ १६ ॥

अथ प्रत्यवरोहति । प्राणदा अपानदा ऽद्व्यति
सुर्व्वं हैते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेता मवा-
त्मनः परिदा न वदेतात्त हैवाक्षेष प्राणान् वञ्ची-
ताथ यदेता मात्रात्मनः परिदां वदते तयो हाक्षेष
प्राणान्न वृङ्क्ते प्राणदा अपानदा व्यानदा व्वर्षी-
दा व्वरिवोदा इत्येतद्दा मे ऽसीत्येवैतदाहान्यांस्ते
ऽथस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽथस्माभ्यः शिवो भवेति
यद्यैव यजुस्तथा वन्तुः ‡ ॥ १७ ॥

प्रत्येत्य प्रवर्ग्यापसङ्गा प्रचरति । प्रवर्ग्याप-

* इत्येतत्—इति ग, घ ।

† समुचति—इति ख ।

‡ वन्तु—इति ङ ।

सङ्गां प्रचर्याथास्मै व्रतं वार्हव्रतं वा प्रयच्छ-
त्यथ प्रवर्यापसङ्गा मथ प्रवर्यं मुत्सादयत्याप्ला तं
कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति ॥ १८ ॥

तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽप्य
शुशुचानो भवति तं यदस्या मुत्सादयेदिमा मस्य
शुशुच्छेद्यदसूत्सादयेदपोऽस्य शुशुच्छेद्य यत् परि-
ष्यन्द ऽउत्सादयति तयो ह नैवापो हिनस्ति नेमां
यदुहाप्तु न प्राणति तेनापो न हिनस्तयथ यत्
समन्त मायः परियन्ति शान्तिर्वा ऽभ्रापस्तेनो ऽदृमां
न हिनस्ति तस्मात् परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् ॥

॥ १९ ॥

अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति तदे-
वैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति * ॥ २० ॥

यद्देवाग्ना ऽउत्सादयति । इमे वै लोका एषो
ऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते प्रवर्याः स यदन्यवा-

ग्नेरुत्सादयेदेतांस्तद्देवान् वहिर्होभ्यो लोकेभ्यो दध्या-
दथ यद्गन्ता ऽउत्सादयत्येतानेवैतद्देवानेषु लोकेषु
दधाति ॥ २१ ॥

यद्देवान्ता ऽउत्सादयति । शिर ऽएतद्यज्ञस्य
यत् प्रवर्ग्य ऽआत्माय मग्निश्चितः स यदन्यत्राग्ने-
रुत्सादयेद्वहिर्होस्माच्छिरो दध्यादथ यद्गन्ता ऽउत्-
सादयत्यात्मान मेवाश्चैतत् संस्त्रुत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ २२ ॥

स्वयमात्स्वया सृष्टुस्सृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यं मुरसाद-
यति । प्राणः स्वयमात्स्वो शिरः प्रवर्ग्यं आत्माय
मग्निश्चितः शिरश्च तदा । न च प्राणेन सन्तनोति
सन्दधात्युत्साद्य प्रवर्ग्यं यथा तस्मिन्सादनम् ॥
॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. १.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निश्चये , त मङ्गं यन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

श्रीपवस्यदिवसात् प्राचीने दिवसे कर्त्तव्यं प्रयोग मभि-
धाय तथा तस्मिन् दिवसे कर्त्तव्यं मभिधत्ते । “उपवस्यो-
येहन् इत्यादिना । ‘प्रातश्चरित्वादिषु वार्चं विद्यजते’ च
यजमानः वार्चं विद्यज्येत् । यत्र पूर्वकाले माते ज्ञा प्रत्ययः
न हि तत्र पूर्वोत्तरप्रक्षिपायाः समानकर्त्तृत्व मस्ति । यज-
मानस्य वाग्विसर्जनादभ्वर्योरभ्यपहणादिति पात्रो भगवा-
कोऽपि स्थायी तु पिठराकाराः * उद्विक्त्वा महामुक्ता
व्यत्ययेन ङी-प्रत्ययः । “तदुपरिष्ठादिति । यत्र प्राच्यां स्थाव्यां
वा दध्यादित्ययं समासितं तदुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्नि मारोहतीति “दर्भमुष्टि निधानानन्तरम् तदान्यं
दध्यादिष्वयं समासितं तदुपरिष्ठात्वादाय “नमस्त १” इति मन्त्रे-
णान्नि मारोहेत् । अतएव कात्यायनः,— “उभय- मीहाय
चिन्वारोहर्षं नमस्त इति ३ इति । चारोहणे नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य
पूर्वाहंस्य पाठे प्रयोजन माह— “अथैव सर्वोऽग्नि रिति ।

* ‘विठराकास (उद्विक्त्वां) (१)”—इति ह ।

‘विठराकां उक्त्वा’—इति न ।

‘पिठ इकां उक्त्वा’—इति य ।

‡ पा० मं० १० ११ ।

‡ का० मी० य० १८. ६. ५ ।

माहृष्या प्रायोद्येवैतत् स्वयमाहृष्यं चोत्तरे इति । अतश्चाग्नि-
सम्बन्धिनि प्राये तदाव्यस्यस्यमन्त्रमिहितवान् भवति । प्रका-
रान्तरेणापि स्वयमाहृष्यायां व्याघारणं सुपपादयति ॥ ४ ॥

यदेवेति । एषा स्वयमाहृष्या अग्ने उत्तरवेदिः (अहु ।
अयं या मसुम् बुद्धी परामर्शं पूर्वां सुत्तरवेदिं व्याघारयति ।
सा पुनः सोमयागस्य अतोऽस्यां स्वयमाहृष्यायां व्याघारणायै
उत्तरवेदिः) * तद्धिं तद्गघारणै पूर्वीत्तरवेदिवत् ॥ ५ ॥

द्विरप्यदर्यनादि † पूर्वकत्वेन भवितव्यं मित्यत आह—
“पश्यं स्तत्रेति । प्रत्यहं सोत्तरवेदिषुंयुक्तसम्प्रादि निर्मितत्वा-
भाविनोपचारिकोत्तरावदित्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वाहाकारस्य सर्वत्र इतिःप्रदानसाधनत्वेन प्रत्यक्ष वेद-
कारस्य ‡ तु उद्याभावेन परोक्षत्वं चाग्नेन पञ्चगृहीतेन
व्यतिहारं सुतरं वेदेर्वाघारणात् तथेवास्या अपि उत्तर-
वेदिस्त्वेन व्याघारणं सुपपन्नं मित्याह । “चाग्नेनेत्यादिना ।
व्यतिहार मित्यनेन पूर्वं दक्षिणांशे व्याघारणं तत उत्तरयोषी
पश्चाद्दक्षिणयोषी तत उत्तरांशे तत मध्ये इत्ययं क्रमो
विवक्षितः ॥ ७ ॥

अयं क्रमेषु मन्त्रान् प्रदर्शयं व्याचष्टे । “वृषदे वेडिति
वृषु सीदतीति । वृषत् इति प्राणव्यतिरिक्तं मपि वक्तुं

* ‘वसुवीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे नास्ति ।

† का० औ० ख० १८. ३. ७ ।

‡ वा० खं० १७. १२ ।

शशान इति । विवक्षितोर्यो दर्शितः— “प्राणो वै नृपञ्जिति ।
 नृपदित्यत्र नृ-शब्दस्य प्रसिद्ध एतार्थो विवक्षितो नेतर इत्युक्तं
 मनुष्या नर इति एतन् मन्वसाध्यव्याघारणस्य फलं मुक्तम् ।
 ‘तृष्योऽय मिति । वेडिति सम्प्रदानार्थीयो निपातः । नृपदे
 मनुष्येषु वर्त्तमानाय प्राणरूपायाम्बये हेद् इदं मान्य-
 रूपं हविर्देत्त मित्यर्थः । “अय मन्निः सर्षिदिति । “अय’
 सविशोन्निः ‘सर्वित्’- स्वर्गे लभयतीति सर्षित् अष्टार्थं
 जन्तुत् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण मन्वाणा मभिधानं प्रशंसति— “यदेवाह
 अप्सुपदे वेडिति ॥ इत्यत्रेति-शब्दः प्रकारवाचीनेन बर्हिपदे
 वेडित्यादीन्वपि संश्लेषितानि भवन्ति । एतानि नृपदित्या-
 दीनि अस्यैव सञ्चितान्नेर्नामानि अस्य सर्वात्मकत्वेन मनुष्यादि-
 स्थिताग्न्याभक्तत्वात् । अत एतेन मान्येवनामानि प्रीणित-
 यान् भवति । न केवलं तेषां प्रीणनं अपि तदेव तादृ-
 शस्यत्त्वरूपोवाह,— “तानीति । ‘यस्यै षसु देवतायै हविर्गृह्यते
 वा देवता न’ भवति । अतोऽत्र नृपदादि नामानि चतुर्थ्यं
 तान्मुह्यार्थोमविधानात्तदर्थं हविर्गृह्य मिति हविषा तानि
 वाभानि देवता कृतवान् भवति । किञ्च नृपदादि शब्दाभि-
 धान-विनामवाह मन्त्रिन् सञ्चितेऽसौ निदधाति ॥ ८ ॥
 वाङ्मतेऽपि कार्त्स्न्येन प्रीतिं भवतीत्याह,—

“पञ्चेता इति । यद्यद्यहोत मान्यं दध्यादिकस्येत्सुभय मय्यन्ने-
रुपयानोत तत्रान्यथ विनियोगोऽभिहितः ॥ १० ॥

अथावशिष्टस्य विनियोग माह— “अथैन मिति । तदु-
पयोग माह, “जायत एष इति ॥ ११ ॥

‘दध्यादीनां बहुवात् सर्वात्त्व’ विहितं तत् समुच्चयं
परिचित्रो बहिरपि कर्त्तव्यं मित्वाह,— “सर्वत इति ॥
‘उपरिष्ठाद्भूमिं निदधातोत्युक्तान् दर्भान् समुच्चये विनियुज्य
प्रशंसति— “दभे रिति । ‘अं हि देवाना मिति’ हि’ शब्दः
शास्त्रान्तरसिद्धिं द्योतयति । अतएव तैत्तिरीयके श्रूयते,— “यत्
पहपि दिर्नः तद्देवाना मिति” ॥ । अथ तैर्दध्यादिभिः समुच्चये
ना ‘अंन् संस्तुतेऽग्नौ उत्तमरूपनिधानं भवतीति प्रशंसति । ‘यद्देवेति
‘अंन् वै’ रूपं मित्यादिना परमरूपत्वं मुपपाद्यते । अन्नतां वद्रू-
पकारणत्वाद् रूपं परमत्वं तु दध्यादीनां रसातिशयवत्त्वादिति
दध्यादीनि परमं रूपं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ पुनस्तान्येव दध्यादीन्व्यपेक्षपरिष्ठाद्भागरूपेण प्रशं-
सति— “यद्देवेन मिति । अने पूर्वं ‘यत्’ यस्मिन्नर्थे
श्रुतिशब्दाभिधेयाः ‘प्राणा’ विस्रस्तं प्रजापतिं ‘समस्तुर्वन्’
तददः काले ‘अदः’ शब्दस्तस्य कालस्य विकल्पं मभिधत्ते ।
‘अमुं भागं मज्जुवत ‘असु’ मित्यपि विप्रलष्टो भाग उच्यते ।

० “सर्वतः समुच्चयपि वाच्येन परिचित इति”—इति का० श्रौ०

श्लो० १८. २. ८ ।

† ले० ब्रा० १. ६. ८ ६ ।

‘अमुं भाग’ मिति यदुक्तं - तदेवाह अतः (१) ‘सजूरद्धीय’ मिति सजूरद्धो ष्यवोभिरित्वेनेन मन्त्रेण प्रतिपादितं होमरूप मन्त्रं अथाग्निं सञ्चितेऽग्नौ एवं तं दध्यादिलक्षण - सुपरिष्ठाशाग मकुर्वतानेव प्रीणाति । सञ्चितस्याग्नेः प्राणविशिष्टत्वेन प्राण-कृतोग्नेर्भागः प्राणाना मपि भवतीति तस्याग्नेरनेनोपरिष्ठाद् भागिन ‘तागेव’ प्राणान् प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः । दध्यादि-विषयं ब्राह्मणम् प्रागुक्त मित्याह,— दधेति । तच्च सतम-काण्डे कूर्मोपधानकथनावसरेऽभिहितम् * ॥ १३ ॥

अथ समुच्चये प्रथम मन्त्र दर्शयन् व्याचष्टे— “ये देवा देवानां मिति † देवा ‘यज्ञियानां’ यज्ञार्हाणा मपि यज्ञिय’ तत् पूर्वं कथ मेव सर्वेषां यज्ञार्हत्वादित्यर्थः द्वितीय तृतीय मादौ प्रसिद्धानां वित्याह ‘संवत्सरीणा’ मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वादेतत् ‘संवत्सरीणी भाग’ यतः प्राणादध्यादीनाहुता-न्येषादग्निं अतोऽहुतादौ ‘हविष’ इत्युक्तम् । चतुर्थपादे मधुनो हृतस्येत्यनेन प्रकृत मेव मध्यादि उच्यत इत्याह— (“संवत्स-रीणा मिति । एतस्य समुच्चयस्य संवत्सराद् क्रियमाणत्वा-देतत् ‘संवत्सरीणी भाग’ यतः) ‡ स्वयमस्येति ॥ १४ ॥

अथ द्वितीय मन्त्रं व्याचष्टे—“ये देवा देवेषिति § । ‘देवाद्येते’

* पुरस्तात् * का० ४ प्र० १ भा० १ कण्ठी ।

† वा० सं० १० १३ ।

‡ बन्धनोपिच्छान्तः प्रदर्शितः पाठो ज-पुस्तकमात्रे अधिकः ।

§ वा० सं० १० १४ ।

इति । एते देवाः प्राणादेवेषु 'अधि देवत्वं' अधिका देवास्तेषां
 भावस्तत्र 'मायन्' प्राप्नुवन् तान्प्रति स्तेषां सुपजीव्यत्वात् ।
 अत उक्तं 'ये देवा देवेष्विति' द्वितीयपादे सर्वात्मकत्वम् ।
 ननु हृत्वाद्भ्रशब्देनाग्निं वक्ष्यत इत्याह,— "अयमग्निरिति ।
 तृतीयपादः प्रसिद्धार्थ इत्याह— "न हि प्राणेषु इति । तुरीयपादे
 ऽभिप्रेतं विशेषमाहानेवति इति । 'ते' प्राणादित्यपि 'न' सन्ति
 पृथिव्या अपि न सन्ति 'किं' तु यदेव प्राणभृदसु तस्मिन् सन्तीत्ये-
 तदुक्तं भवति । देवानां अपि देवा यन्नियानां अपि यन्निया
 वै प्राणाः संवत्सरं सम्बन्धिनं भागं सुपासते । अस्मिन् पक्षे इविषा
 इतांशप्यात्परं स्ते स्वयमस्य मधुनीं घृतस्य पिवन्तु मधुनीं
 घृतस्येति व्यत्ययेन कर्मणो षष्ठी, मधु घृतं उपलक्ष्य मितत् ।
 इध्यपि पिवन्त्विति प्रथमस्यार्थः । ये देवाः देवेष्वपि अधिक-
 देवत्वं प्राप्नुवन् किञ्च ये अस्यां अग्नेः पुरो गन्तारो भवन्ति
 येभ्यो विना किञ्चिदपि शरीरं न प्रवर्तते प्राणा दिवः
 साक्षुषु पृथिव्या अपि साक्षुषु न सन्ति । किन्तु यदेव प्राण-
 भृत् तत्रैव सन्तीति द्वितीयस्यार्थः । 'साक्षु' शब्दस्य (यदा-
 दिषु मासृत् स्यूना सुपसङ्गा मितिसु चादेशम् । समुच्चय-
 मन्त्रयो द्विष्वसङ्गां अग्नेः समुच्चयसाकल्ये हेतुत्वेन प्रवर्तन्ति ॥ १५ ॥
 "हाभ्या मिति । यजमानस्वामिचयनेनाभित्वप्राप्ते यजमानो-
 ऽग्निः समुच्चयानन्तरम् प्रत्नवरोद्देदित्याह यथेति) * ॥ १६ ॥

पवरोद्भवम् वज्रपस्यानघनश्रुतिरेकयो गुणादीषावाद् 'सर्वे
 हेत' इत्यादिना 'सोऽथ मग्नि' अयनेन संस्कृतः एव सर्वे पाशाः-
 प्राजापत्यात्मकत्वात् सर्वेषां प्राणा इत्यर्थः । अतः सोऽध्वर्यु-
 र्दवावसरे यदि 'चात्मन' एतां "प्राणदा * इत्येतान् मन्त्रद्वयां
 प्राणरक्षणं न वदेत् तर्हि एषोऽग्निरस्याध्वर्यो 'प्राणान् हृषीत'
 वर्जयेदपगमयेदित्यर्थः । प्राणादेत्यादिमन्त्ररूप परिदामिधाने
 तु तथा न कुर्यात् ।

इत्य मन्त्ररूपस्योपयोग मभिधायाय मन्त्र व्याचष्टे—
 "प्राणदा इति * । "एतद्वा मेऽसीत्येतदिति । 'मे' मर्दय एषां
 प्राणादीनां नासीत्येतदेवोक्तं भवति न पुनरन्यार्थं मित्यर्थः ।
 हे अग्ने त्वम् मे प्राणापानव्यागानां वर्चसो धनस्य च दातासि ।
 एतो ब्रवीमि ते हेतयो ऽप्यादव्या 'दापन्तु' 'अथभ्यं' तु 'पावकः
 शिवश्च भव' ॥ १० ॥

अनेरवहस्य पथात्, कर्मस्य प्रयोग माह— "मत्येत्येति ।
 अघात्रा इति 'अथै' यजमानाय 'अतं' पयः कृत्स्न 'वा अर्ध-
 अतं प्रयच्छति' 'अथ' तदा मेवोपराहिकाभ्यां 'प्रवर्ण्योपसहारां
 प्रचर्यं' अथ प्रवर्ण्यं सुखादयति 'यज्ञैकामायेन महश्चति' तस्य
 कामस्याग्नेः स्यात् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

'प्रवर्ण्यं सुखादयति' आमात्येन विधानाद्यत्र कश्चित् प्रसक्ता-
 वाह, — "त वा इति । परितः अन्धो जलस्त्रवणं यस्म

* "प्राणदा इत्यस्तीति"—इति का० शौ० सू० १८ ३. ८ ।

† १० श्लो० १०-१९ १५।-

परिष्यन्दो दीपः * ननु पृथिव्या मण्डु वा कस्माद्योत्साद्यत
इत्याह,— “ततो वा इति । एष प्रवर्य्यं, स्थापत्वाच्छोक-
विश्रितो भवति । अतस्तं यदि पृथिव्यां सुत्सादयेत् तदा,
तस्य शोकः पृथिवीं प्राप्नोति । अथ यद्यणु, उत्सादयेत्,
तस्मात् शोकायः प्राप्नोति । तस्मात् तत्र शोत्सादनीयः-
किन्तु परिष्यन्दे तथा च पृथिवी मण्डु न हि गच्छति ननु ;
परिष्यन्द उत्सादनेऽपि तत्र तदुभय सम्भवात्, कथं तासां
हिंसाभावः इति । तत्राह,— “यद्दहापिति । अपां मध्ये-
नुक्तादयो हि गच्छति यद्यदीये पृथिवीं मेशोक्तादयति । तथा
परिमितः । शान्तिहेतु भूताभिरद्विर्वक्तयिगत्वात् पृथिव्या अपि
हिंस्रानास्तो इ ययैः ॥ १८ ॥

प्रवर्य्योदासनस्य स्थानान्तरं विधत्ते— “अग्नीत्वेयेति ।
पूर्वोक्त परिष्यन्दे अतो वा प्रवर्य्यं उत्साद्यते, इति विकल्प-
विधानं मेतत् । अतएव, कात्यायनः— “अग्नी परिष्यन्दे वा
इति * । तत्तस्य प्रवर्य्यस्य परिष्यन्द एयोदासने, कस्यचिदपि
बाधाभावादभ्याप्यग्नेः परिष्यन्दत माह— “इमे वै शोका,
इति । पृथिव्यादिसोकात्मकस्याग्नेः समुद्रयद्देहनात् परिष्यिता-
भेवात्मकत्वम् ॥ २० ॥

* “अग्नौ दृष्टकाचितः स्थलरूपे • परिष्यन्दे यस्य परितः ध्यापः
स्यन्दन्ते परिगच्छति परिष्यन्दो दीपः अन्तमध्यस्यो जलानाच्छादित
उच्चप्रदेशः”—इति का० श्रौ० सू० १८. ३. ११ ।

† “उपसदन्ते प्रवर्य्यात्सादनं यथोक्तं मर्यां परिष्यन्दे वा”—इति
का० श्रौ० सू० १८. ३. १० ।

अथाग्नावेवोदासनं प्रथमं सति,— “यद्देवेति । अग्न्यादयो
देवादीष्वग्नात्त्वेन ‘प्रवर्ग्यां’ अतएव लोकात्प्रयाग्न्यादग्नेरग्न्यश्च
प्रवर्ग्यांसादने अग्न्यादीर्नैवेतेभ्यो लोकेभ्यो षड्विंशतिं कुर्यात् ।
अग्नौ तदुदासने तु एवमेव लोकेषु अग्न्यादीर्विहितवान्
भवति । अग्नावुक्तादयतीति सोपः शाक्यस्येति * बकारस्य
शोषः ॥ २१ ॥

। अथ पुनस्तत्रैवोदासनं यज्ञस्य गिरसः शरीरसन्धानरूपेण
प्रथमं सति ;— “यद्देवाग्ना उत्सादयतीति ॥ २२ ॥

यदास्वग्न्यावुत्सादनं तदोदासने विधेयं माह— “स्वयमाह्वस-
येति । ‘प्रथमं प्रवर्ग्यं’ ज्ञयमाह्वसाया ‘संसृष्ट’ मुदाह्वयेत् । एवञ्च
स्वयमाह्वसायाः † प्रावरूपत्वात् प्रवर्ग्यात्कस्य यज्ञस्य गिरसः
सञ्चिताग्न्यात्कस्य यज्ञशरीरस्य प्राक्षेप सन्धानं करोति । “बन्ध-
धातीति । अस्मै च विवरणं ‘उत्साद्यं प्रवर्ग्यं मिति’ । तस्य प्रव-
र्ग्यस्य यथा वेन प्रकारेण प्रवर्ग्यकाण्डोक्तप्रकारेण उत्सादनं मुक्तं
तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यं मुत्सादयेत् प्रत्येत्वाग्निं महर्षिष्वजित्वा-
द्युक्तकासकियापश्चोत्साद्येतिस्वयन्तस्य प्रयोगः ॥ २३ ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रोत्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ।

॥ माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* पा० ख० ८. ५. १२ ।

† का० शौ० ख० १८. ५. १२ ।

॥ अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन्* । आहुतीश्च जुहोति
समिधश्चादधारयतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्ताद्-
न्नेनाप्रीणन्नाहुतिभिश्च समिद्धिश्च तथैवैन मय मेत-
देष्यन्तं पुरस्ताद्न्नेन प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्धिश्च
स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते तस्योक्तो बन्धुः† ॥ १ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितेनैवैन मेतद्न्नेन
प्रीणाति यद् वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न
हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तदात् कनीयो न
तदवति समान्यात् सुचि गृह्णीते समानो हि स
य मेतत् प्रीणाति वैश्वकर्माणाभ्यां जुहोति विश्व-
कर्माय मग्निस्त मेवैतत् प्रीणाति तिस्र ऽआहुती-

* 'प्रहरिष्यन्'—इति ग, घ ।

† 'बन्धुः'—इति ङ ।

र्जुहोति त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
वैन मेतदुन्नेन प्रीणाति * ॥ २ ॥

अथ समिध ऽश्नादधाति । यथा तर्पयित्वा
परिवेविष्यातादृक्तदौदुस्वर्यो भवत्यूर्ग्वै रस उदुस्वर
ऽञ्जञ्जैवैन मेतद्रुसेन प्रीणात्याद्रा भवत्येतद्वै व्वन-
स्पतीना मनार्त्तं जीवं यदाद्रै तद्यदेव व्वनस्पती-
ना मनार्त्तं जीवं तेनैन मेतत् प्रीणाति घृते न्युत्ता
भवत्यान्नेयं वै घृतं स्वैनैवैन मेतदं भागेन स्वेन
रुसेन प्रीणाति सञ्जां रूचिं व्वसन्ति तत्र हि
ता रुसेन सम्पद्यन्ते तिष्ठः समिध ऽश्नादधाति
त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेत-
दुन्नेन प्रीणाति ॥ ३ ॥

यदेवैता ऽहुतीर्जुहोति । एतद्वा ऽएनं
देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन समस्कुर्वन्नेताभिरा-
हुतिभिस्तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन संस्करो-
र्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥